

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NUMMER 4
APRIL

2004

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund
for Sønderjylland

Abonnementspris
195 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.

Enkeltnumre 20 kr. pr. stk.

Farvelagte eller udvidede
enkeltnumre 30 kr. pr. stk.

Ekspedition:
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83

E-mail:
hist.samf.sdj@netbruger.dk
Kontortid ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:
Kim Furdal (ansv.)
Institut for
Sønderjysk Lokalhistorie
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
email: kf@isl.dk

Lennart Madsen
Haderslev Museum
6100 Haderslev

Carsten Porskrog Rasmussen
Rodekær 1
6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfatterne

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S,
Haderslev

I dette nummer:

- Sønderjyllands industrihistorie* 75
- Sønderjyllands industri* 76
- Arkivar ved Landsarkivet for Sønderjylland, Leif Hansen Nielsen, tegner et rids af landsdelens industrihistorie fra Kobbermølle og blikfabrikken Godthåb i Christiansdal til Danfoss i dag.
- Marcussen & Søn i Aabenraa 1806-2004* 87
- I den nu fredede orgelbyggergård, Storegade 24 i Aabenraa, finder man Danmarks ældste orgelbyggerfirma, Marcussen & Søn. Leder af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Kim Furdal, har set på virksomheden, der om få år runder 200 år.
- Fuglsangs bryggeri og maltfabrik* 92
- Museumsinspektør Lennart S. Madsen, Haderslev Museum, fortæller om det eneste tilbageværende bryggeri, Fuglsangs bryggeri og maltfabrik i Haderslev, der forstod at omstille produktionen efter de nye markedsvilkår efter 1920.
- Skærbæk Slagteri* 97
- Den 14. maj i år fylder Danish Crown i Skærbæk 80 år. Museumsinspektør Inger Lauridsen, Tønder Museum, tegner et portræt af virksomheden og dens historie, som ikke har været uden bølgegang
- Fabrikken på landet. Historien om Mads Clausen og Danfoss* 105
- Bogfoss er ikke blot Sønderjyllands største industrieventyr i det tyvende århundrede, men også et symbol på Danmarks overgang fra et landbrugs til industrisamfund. Cand. phil. Kim Jacobus Paulsen fortæller her om Mads Clausen og fabrikken i landsbyen
- Industrimuseum Slesvig* 110
- For kort tid siden kunne Museet på Sønderborg Slot og Kulturstiftung Schleswig-Flensburg præsentere offentligheden for Industrimuseum Slesvig. Leder af Museet på Sønderborg Slot, Peter Dragsbo, fortæller om det på flere måder grænseoverskridende projekt, om baggrunden, de aktuelle planer og fremtiden.
- Bognyt* 114
- Det sker - på de sønderjyske museer* 116
- Bagsiden om forsiden* 120
- I 2003 blev Solofabrikken på havnen i Sønderborg revet ned til fordel for et boligbyggeri. Museumsinspektør Inge Adriansen, Museet på Sønderborg Slot, giver et rids af virksomhedens historie.

Forsidebillede: Solofabrikken i Sønderborg med den markante gavl med den runde bue ud mod havnen. Foto: Jørgen Toft Jessen.

Sønderjyllands industrihistorie

Sidste år søsatte Kulturarvsstyrelsen et stort anlagt projekt om den industrielle kulturarv i Danmark, som frem til 2007 vil sætte fokus på industrisamfundets historie. Det er i dag mere end 40 år siden, værdien af den industrielle produktion i Danmark oversteg landbrugsproduktionen, men ser man på forskningen og ikke mindst den lokalhistoriske litteratur, efterlades man ofte med det indtryk, at vi stadig lever i et landbrugsland. Redaktionen af Sønderjysk Månedsskrift vil gerne bidrage til at rette op på dette og kaste lys på den sønderjyske industrihistorie.

I fem artikler præsenteres læserne dels for en oversigtsartikel om den sønderjyske industris historie fra den første industriproduktion i begyndelsen af 1600-tallet og frem til i dag, dels for udvalgte

eksempler på sønderjyske virksomheder. Fælles for de fire udvalgte virksomheder er, at de endnu i dag anvender de oprindelige produktionsbygninger. Endelig præsenteres læserne for Industrimuseum Slesvig, som er ny og på flere måder grænseoverskridende formidling.

Mange har bidraget til bladet. Det gælder naturligvis forfatterne, men også firmaer, som enten har givet tilladelse til at tage billeder, eller som har bidraget med oplysninger og illustrationer. Tilskud fra Sønderjyllands amts Kulturfond, Fabrikant Mads Clausens Fond og Brødrene Hartmanns Fond har gjort det økonomisk muligt at udgive bladet med et udvidet sidetal og rigt illustreret i farver. Redaktionen vil gerne bringe alle en varm tak.

redaktionen

Smede fra A.T. Stallknechts Jernstøberi, Slotsgade i Aabenraa. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Sønderjyllands industri

Af LEIF HANSEN NIELSEN

Selv om industrien i Sønderjylland har stået i skyggen af landbruget til langt op i det tyvende århundrede, så har den sønderjyske industri en historie, som rækker tilbage til begyndelsen af 1600-tallet med anlæggelsen af Kobbermølle ved Kruså. Arkivar

Christiansdal Vandkraftværk, der i 2001 blev fredet. Værket, der blev anlagt i 1911, ligger i dag idyllisk for sig selv, men allerede fra ca. 1772 dannede Christiansdal rammen om et industrieventyr, hvor der gennem årene bl.a. er blevet produceret blik, spejlglas, soda og cellulose. Foto: Arne Mikelsen, Haderslev.

ved Landsarkivet for Sønderjylland, Leif Hansen Nielsen, tegner her et rids af landstedens industrihistorie fra Kobbermølle og blikfabrikken Godthåb i Christiansdal til Danfoss i dag.

Indledning

I daglig tale bruges begrebet industri nærmest synonymt med fabriksvirksomhed, dvs. et sted, hvor der massefremstilles varer ved hjælp af maskiner, evt. et sted, hvor der forædles råvarer i stor stil. I den teoretiske litteratur vil man derudover ofte lægge vægt på, at der produceres til et anonymt marked, og at der er en vis grad af arbejdsdeling samt særligt for den tidlige industris vedkommende, at der benyttes mekanisk kraft i produktionen. Da en sådan kvalitativ definition ikke er særlig håndterlig, plejer man desuden at benytte antallet af ansatte som kriterium. I Danmark har man lagt sig fast på en grænse ved seks ansatte: Virksomheder med flere end fem ansatte opfattes som industrivirksomheder, og virksomheder med fem eller færre ansatte som håndværksvirksomheder.

Der har gennem hundreder af år været industri i Sønderjylland, fra den spæde start med bondeteglværker, manufakturer og forlagsvirksomhed til nutidens multinationale selskaber. Dette lange tidsspand kan opdeles i en førindustriel periode, der strækker sig frem til ca. 1840, en tidlig industriel periode fra ca. 1840 til 1865-70, en industrialiseringsperiode, der strækker sig frem til Første Verdenskrig, samt en høj- eller senindustriel periode, der dækker perioden efter 1920. Denne opdeling er naturligvis meget grov, men har den skønhed i forhold til industrien i

Sønderjylland, at den i det væsentlige følger den politiske udvikling i landsdelen med krige, afståelse og genforening.

Den førindustrielle periode

Det var inden for metalindustrien, at de første større virksomheder - manufakturer - så dagens lys i Sønderjylland. Kobbermølle ved Kruså blev grundlagt tilbage i 1600-tallet og blikfabrikken Godthåb i Christiansdal ved Haderslev i 1772. Det er karakteristisk for disse tidlige virksomheder, at de blev anlagt, hvor vandkraften kunne udnyttes til mølleværker samtidig med, at der var relativt let adgang til søtransport. Kobbermølle lå ud til Flensborg Fjord, og ved Christiansdal blev der bygget en kanal frem til Haderslev Fjord. Hvor fabrikken ved Kobbermølle var i drift frem til 1962, førte fabriksanlægget ved Christiansdal en langt mere turbulent tilværelse. Blikfabrikken Godthåb måtte allerede lukke i 1777, men beliggenheden var gunstig, og i de efterfølgende mange år forsøgte utallige andre industrier i bygningerne: Blegeanstalt, lærredsvæveri, stampemølle, oliemølle, sodafabrik, glasfabrik, papirmasse- og papirfabrik, træsliberi og - som det mest sejlvede - elektricitetsværk. Sidstnævnte, der blev oprettet i 1911, drives fortsat.

Kniplingsindustrien på vesteregnet hører også til i denne førindustrielle periode, om end det er mere tvivlsomt, om den reelt hører til blandt industrierne. Nok kalder vi det for kniplingsindustri, men det er mere i den gamle betydning af industri som husflid, håndværk og forarbejdning end i den moderne definition. Produktionen var baseret på forlagsvirksomhed, hvor kniplingshandlere typisk leverede tråd og mønstre til kniplerskerne og senere aftog de færdige varer. Denne produktionsform indeholder ikke den moderne industris kendetegn.

Den sidste branche, der skal nævnes

Kniplingshandler Jens Wulff (1774-1858) fra Brede drev en omfattende handel med kniplinger, hovedsageligt i Nordtyskland. Da forretningen var på sit højeste, beskæftigede han 1.000 kniplepiger. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

i denne førindustrielle periode, er teglværksindustrien. Traditionelt sondres der mellem tre forskellige former for teglværksgrundlæggelser: Byteglværker, der typisk var lokaliseret tæt ved en købstad, og som producerede til byens bygninger, godsteglværker, der var anlagt af gods-ejere, og som oprindeligt primært producerede til godsets eget brug (senere også til salg), og bondeteglværker, der ligeledes producerede til eget brug eller ganske lokalt. De tre typer teglværker ses alle i det sønderjyske område: Der var teglværker tæt ved både Haderslev, Aabenraa og Sønderborg, der var teglværker ved

A.T. Stallknechts støberi blev startet i maj 1852 af Andreas Tolstrup Stallknecht i Slotsgade 24. Firmaet lejede sig oprindeligt ind, men i 1855 købte Stallknecht ejendommen, som han udvidede i perioden 1856-1862 og forsynede med de karakteristiske vinduer i forhuset, muligvis som en prøve på firmaets kunnen. På sit højdepunkt i 1880'erne beskæftigede firmaet 18 arbejdere. Huset mod gaden, som i dag er fredet, er opført ca. 1765-1766 for borgmester Kamphövener og omkring 1800 forsynet med en gavlkvist. Foto: Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

godserne Gram og Søgård, ligesom en stor del af teglværkerne på Broager oprindeligt var anlagt af hertugerne på Glücksborg og Gråsten-Augustenburg. Andre af Broagers teglværker blev anlagt som bondeteglværker i forbindelse med udstykningen.

Tidligt skete der en professionalisering af den sønderjyske teglværksindustri, særligt i området omkring Broager og Egernsund. Den væsentligste årsag til dette var naturligvis de store forekomster af stenfrit ler kombineret med den lette adgang til havet, der muliggjorde eksport. Allerede i starten af 1800-tallet hav-

de teglværkerne her ry for at producere kvalitetsprodukter, og herfra eksporteredes der både til kongerigske byer, inklusiv København, samt sydpå til Flensborg, Kiel, Lübeck og Hamborg. I 1823 producerede de 14 teglværker ved Egernsund omkring 6,4 millioner mursten, 330.000 klinker, knap én million tagsten og omkring 70.000 andre teglprodukter.

Den tidlige industrielle periode 1840-1865
Landbrugets opblomstring fra omkring 1830 skabte et økonomisk opsving, der fra 1840'erne og frem smittede af på handel, håndværk og industri. Samtidig blev

dampkraft mere udbredt, hvilket betød, at afhængigheden af vand- og vindkraft blev mindre. De nye industrier kunne nu lokaliseres omkring de større byer, hvor der kunne drages fordel af marked, arbejdskraft og kapital. I hertugdømmerne drejede det sig særligt om en koncentration i det sydvestlige Holsten ned mod Hamborg samt omkring byerne Flensborg, Kiel og Neumünster. Men naturligvis fandtes der også industri andre steder i hertugdømmerne - også i Sønderjylland.

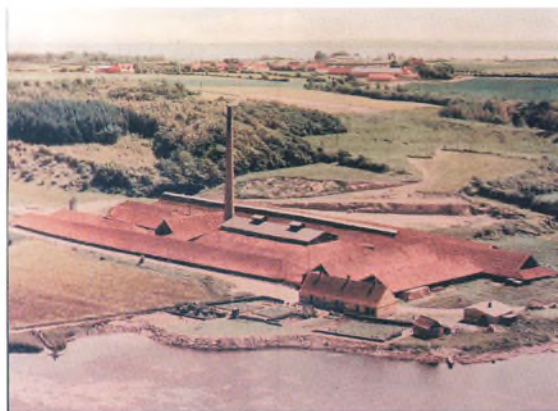
En eksponent for den tidlige industri var jernstøberierne. Produktionen af støbejern var af relativt ny dato i Danmark. Det første værk blev grundlagt 1811 i København. I hertugdømmerne blev Carlshütte ved Rendsborg grundlagt i 1827, og i Nordslesvig kom det første jernstøberi i 1841. Branchen var tæt sammenknyttet med selve industrialiseringsprocessen; dels var støberierne blandt de første, der fik et industrielt præg, dels var de i sig selv én af forudsætningerne for industrialiseringen. Uden dem var der ingen jernredskaber, dampmaskiner, turbiner, jernbaner, skibsværfter, osv.

Det første jernstøberi i Nordslesvig så som sagt dagens lys i 1841, og det var i Haderslev, hvor snedkermester Josias Petersen og købmand Bonnichsen gik sammen om et støberi på Naffet. Seks år senere oprettedes der yderligere et jernstøberi i byen. Det var guldsmeden Wolfgang Petersen, der stod for oprettelsen. I 1850 kom turen til Sønderborg, hvor Peter Petersen, en bror til Wolfgang Petersen, oprettede et jernstøberi. Aabenraa fik et jernstøberi i 1852, hvor A. T. Stallknecht nedsatte sig som jernstøber. Samme år blev der oprettet et jernstøberi i Højer, hvor købmand Niels Petersen gik sammen med jernstøber J. T. H. Hansen fra Kappel. I 1855 oprettedes Frederiksstøberiet i Haderslev, og i 1857 blev der oprettet et jernstøberi i

Tønder ved købmand N. P. Lorenzen og ét i Sønderborg, Stein & Mayland. Der var med andre ord støberier i samtlige fire købstæder samt i flækken Højer. Tilsammen beskæftigede de 215 mand i 1860.

Støberierne startede alle med et bredt udbud af varer, men hurtigt fik de hård konkurrence fra de store støberier i Danmark og Holsten. De større og mere fremsynede virksomheder tog udfordringen op og specialiserede sig inden for maskiner, der ikke i samme grad kunne massefremstilles, og som ofte måtte bygges som »prototyper« specielt til kunden. Skiftet fra støberi til maskinfabrik satte allerede ind i 1850'erne og blev ganske tydeligt efter 1865. I 1852 producerede Petersen & Bonnichsen i Haderslev således de første dampmaskiner.

Den sønderjyske skibsværftsindustri havde sin blomstringstid i denne perio-

Cathrinesminde Teglværk blev grundlagt som et bondeteglværk i 1732 af to gårdejere i Mølmark. Frem til 1880 blev teglværket drevet sammen med landbruget, men dette år blev teglværket udskilt og drevet som en selvstændig virksomhed. I stedet for de gamle kammerovne blev der omkring 1890 opført en ringovn, og der blev anlagt en anløbsmole, bygget arbejderboliger og en direktørbolig på bakken over for teglværket. Luftfotoet er formentlig taget i første halvdel af 1950'erne. Foto: Cathrinesminde Teglværksmuseum.

Aabenraa Motorfabrik blev startet af Heinrich Callesen (1873-1931) i 1898, og kun få år efter beskæftigede firmaet tre svende og ti lærlinge. Det var farens byggeforretning, som stod for opførelsen af firmaets første og meget karakteristiske lange fabriksbygning omkring 1900 på hjørnet af Klinkbjerg og Lavgade i Aabenraa. Bygningen havde bolig mod gaden med udskaarne vindskeder og smedejernsbalkoner. Callesen fulgte traditionen i Aabenraa med hustavler, så over gadedøren kan man læse indskriften »Men jeg og mit Hus Vi vilde tjene Herren«. Foto: Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

de. Da sejlskibene forsvandt i 1880'erne, forsvandt også de store arbejdspladser inden for træskibsbyggeriet. Aabenraa var ved midten af 1800-tallet den betydeligste søfartsby i Slesvig, og som følge heraf var landsdelens største værfter koncentreret omkring denne by. I 1860 var der i Aabenraa fem træskibsværfter med tilsammen 222 ansatte (inkl. Bruhns skibsværft på Kalvø). Størst var H. Reimers værft med 60 ansatte; derefter fulgte J. Paulsens værft med 50 ansatte, T. A. Andersens værft med 46 mand, Bruhns sønner på Kalvø med 36 mand og N. Jacobsen med 30 mand. I 1862 grundlagde Gustav Raben et værft, der hurtigt blev byens største. I 1870'erne beskæftigede det i gennemsnit mellem 80 og 90 mand. Paulsens værft var det ældste, grundlagt tilbage i 1700-tallet. Pudsigt nok fik dette værft lov til at afslutte æraen i Aabenraa med bygningen af barken Concordia i 1883. I perioden fra 1820 og

frem til 1880 blev der bygget ikke færre end 230 skibe i byen.

De gode konjunkturer fra 1840'erne og frem smittede af på teglværksindustrien. Alene i tiåret fra 1850 til 1860 steg antallet af teglværker i Sønderjylland med 33% og antallet af beskæftigede med 36%. I 1860 var der 59 industrielle teglværker, der tilsammen beskæftigede 951 mand. Produktionen var på ca. 25 millioner mursten, 1,6 millioner mopser (en klinkebrændt lille mursten), 3,2 millioner tagsten, godt ni millioner drænrør samt 150.000 andre teglprodukter. Produktionen på de sønderjyske teglværker foregik stadig på traditionel vis med kammerovne og hestegang som trækraft. Dog begyndte den tekniske udvikling at slå igennem med indførelse af æltemøller, drænrørsmaskiner, pressemaskiner, m.m.. Det var dog først i 1890'erne, at dampen for alvor fik tag i de sønderjyske teglværker, ligesom ring-

ovnene også hører næste periode til.

Fra gammel tid havde der været en større tekstilindustri i hertugdømmerne med centrum omkring Neumünster («Slesvig-Holstens Manchester»), men også i det nordlige Slesvig var der en vis om end beskedent tekstilindustri. Dette hang ganske givet sammen med landsdelens placering tæt ved kongeriget og toldreglerne fra 1838, der fritog klæder fra hertugdømmerne for indførselstold til Danmark. Blandt de større virksomheder år 1860 er Th. T. Hansens bomuldsvæveri i Tønder med 40 beskæftigede, H. J. H. de Wolffs kradsuldsfabrik i Haderslev med 22 ansatte, Andreas Petersens ditto med 18 ansatte, C. H. Clausens hørrensefabrik i Broager med 23 ansatte og Chr. Karbergs i Sønderborg med 19 ansatte. I alt var der 164 ansatte på ti virksomheder inden for tekstilindustrien i 1860.

Den sidste større branche, der gjorde sig gældende i denne tidlige industrielle periode, var tobaksindustrien. Frem til Anden Slesvigske Krig ekspanderede den kraftigt, og i 1860 var der 215 mand beskæftiget på landsdelens fem virksomheder. Tobaksindustrien var koncentreret omkring Haderslev, Aabenraa og Christiansfeld. Sidstnævnte sted lå den af brødremenigheden ejede tobaks- og cigarfabrik Spielweg & Co., der var grundlagt i 1778. Denne virksomhed havde i 1860 ikke færre end 100 ansatte. Næststørste virksomhed var M. Hansen jr. i Haderslev med 58 ansatte. Hvornår denne virksomhed var oprettet står hen i det uvisse, men allerede i 1820'erne omtales tobaksfabrikant Matthias Hansen i Nørregade. Af mindre målestok var de Aabenraaske tobaksfabrikker, hhv. J. H. Middelheus' Tobaksfabrik, Junggrens Tobaksfabrik og Offersens Tobaksfabrik. De beskæftigede tilsammen 25 mand i 1860.

Det er karakteristisk for den tidlige industri, at den var koncentreret om en-

kelte branchegrupper og virksomheder. Frontløberne i Sønderjylland var teglværksindustrien, jernstøberierne, tobaksindustrien og til dels tekstilindustrien. Glemmes skal dog ikke Webers glasfabrik i Christiansdal, der i 1860 beskæftigede 64 mand. Virksomheden gik imidlertid konkurs få år senere.

I Sønderjylland kan der omkring 1860 identificeres 90 virksomheder med flere end fem ansatte og med tilsammen 1.903 personer beskæftiget.

Industrialiseringsperioden 1865-1920

Det er i denne periode, industrialiseringen slår igennem, og industrien breder sig til at omfatte næsten hele produktionsfæren. Perioden fremviser dog ikke en lige og kontinuerlig vækst. Ofte tales der om et »gründer-boom« i første halvdel af 1870'erne som en reaktion på den fransk-tyske krig og den økonomiske indsprøjtning, den franske krigsskadeserstatning var for den tyske økonomi. Dette boom afløstes imidlertid efter få år af en gründer-krise, der gled over i en periode med langsom, men stabil vækst. Denne varede frem til midten af 1890'erne og er af samtiden døbt den store depression, da perioden følte som et tilbageslag i forhold til de foregående års eufori. Fra midten af 1890'erne kom der en ny højkonjunktur, der med mindre afbrydelser varede frem til Første Verdenskrig. For Sønderjyllands vedkommende bør denne opdeling modificeres, idet der frem til slutningen af 1870'erne var tale om en tilbagegangsperiode som følge af indlemelsen i Preussen. Derefter synes udviklingen dog så nogenlunde at følge den generelle udvikling.

Tilbagegangen for den nordslesvigske industri efter 1864 var ganske markant, både hvad angik antallet af virksomheder og antallet af beskæftigede. Først omkring århundredskiftet nåede landsdelen op på niveau med beskæftigelsen i 1860.

I 1872 grundlagde farver Mads Schumann firmaet Haderslev Klædefabrik på Haderslev Sønderbro. Efter flere udvidelser opførte han i 1899 nye bygninger i Højgade, hvor der også blev indrettet spinderi. Foruden farvning og spinderi vævede man også klæder på fabrikken. Produktionen ophørte midlertidigt under Første Verdenskrig, og årene efter Genforeningen var svære for firmaet, men i løbet af 1930'erne og 1940'erne blev der opført en række nye bygninger. Fabrikken stoppede i 1995, og bygningerne rummer i dag den Slesvigske Vognsamling og en filial af Haderslev Museum. Foto: Haderslev Byhistoriske Arkiv.

Den største tilbagegang foregik i perioden mellem 1860 og 1876 og skete inden for teglværksindustrien og kalkbrænderierne, hvor de mindste industrier forsvandt (227 arbejdspladser og 27 virksomheder). Tilbagegangen fortsatte frem til 1880, hvilket indikerer, at det også drejede sig om konjunkturændringer med nedsat byggeaktivitet og ikke blot om ændrede toldgrænser, afsætningsforhold og konkurrence. I denne sammenhæng kan det nævnes, at det først var senere, konkurrerende teglværker dukkede op ved Kiel og i det sydlige Holsten. Indtil da var så godt som alle større teglværker i provinsen lokaliseret til Sundeved. Det er ganske karakteristisk for denne periode, at de gamle lavteknologiske industrier måtte vige for mere højteknologiske og specialiserede. Inden for teglværksindustrien blev produktionsstigningen hentet gennem en forbedring af teknologien (ringovne, teglværksmaskiner og dampkraft). Da byggeboomet satte ind op mod århundredskiftet, betød det derfor kun mindre udvidelser i beskæftigelsen i den etablerede teglværksindustri på Broager. Derimod betød det en opblomstring rundt om i landsdelen af de henslumrende små teglværker, der i den foregående periode havde ligget un-

der industrigrænsen. Flere blev nyanlagt og kom teknologisk og størrelsesmæssigt op på højde med de sundevedske teglværker (Gram, Aastrup, Haderslev og Fredenshøj). En medvirkende årsag til dette var udbygningen af infrastrukturen, der gjorde, at teglværksindustrien ikke længere i samme grad var bundet af nærområdets behov eller af adgang til gode udskibningsmuligheder.

Også inden for branchegruppen vedrørende jern, metal, skibsværfter m.m. var der en vis nedgang i beskæftigelsen fra 1860 til 1876. Nedgangen fortsatte og blev mere markant i perioden frem til ca. 1885. Som vi tidligere har været inde på, hang dette primært sammen med tilbagegangen for træskibsværftsindustrien. Da denne ikke længere kunne gå tilbage (sidste værft lukkede i 1885), gik branchegruppen som helhed atter frem, især med vækst inden for maskin- og motorindustrien. De virksomheder, der klarede sig i branchen, var stort set alle specialiserede virksomheder, der enten producerede unika eller havde et nicheprodukt (dampmaskiner, industri- og mejerianlæg, motorer, teglværksmaskiner etc.). Op mod århundredskiftet var det helt klart maskin- og motorindustrien, der dominerede. Som en følge af ovenstående

de skete væksten inden for branchen ikke gennem udvidelser af de eksisterende virksomheder, men gennem nyetableringer. Af fremtrædende virksomheder kan nævnes Boy Bastiansens Maskinfabrik i Aabenraa, Callesens Motorfabrik sammesteds og P. Jørgensens Maskinfabrik i Sønderborg.

Den kemiske industri havde beskæftigelsesmæssigt ringe betydning for landsdelen, men var med sine gas- og elværker en nødvendig forudsætning for industrialiseringen efter århundredskiftet.

Inden for tekstilindustrien skete der ligeledes store ændringer i negativ retning for beskæftigelsen. Mange arbejdspladser forsvandt i de første år efter indlemmelsen i Preussen, men tilbagegangen fortsatte gennem hele perioden frem til efter århundredskiftet. For denne industri skyldtes nedgangen uden tvivl den skarpe konkurrence fra de store mekaniserede virksomheder omkring Neumünster og i det sydlige Holsten, der udkonkurrerede de lokale væverier og spindier på metervarerne, både hvad angik pris og kvalitet. Også her var nøglen til fremgang specialisering og nicheproduktion. Utzons fiskenetfabrik i Sønderborg er et klassisk eksempel på succes gennem specialisering. Enkelte nye tekstilvirksomheder så dagens lys omkring århundredskiftet (bl.a. Schaumann i Haderslev), men det var først efter Genforeningen og dermed i en anden konkurrencesituation, at disse virksomheder fik større fremgang

Papir- og læderindustrien var den mindst betydende af samtlige branchegrupper i det sønderjyske industrilandskab. Tidligere lå der rundt omkring i købstæderne mange mindre garverier (under industrigrænsen), der levede af en håndværksbaseret produktion. Men omkring århundredskiftet blev branchen revolutioneret gennem nye teknologier og garvemetoder, der favoriserede

de store og kapitalstærke industrier. I Sønderjylland var det alene Tonderingsgarveri i Aabenraa, der fulgte med udviklingen. I 1913 var der 16 ansatte på virksomheden.

Træforarbejdningsindustrien i Nord-slesvig havde stor fremgang op mod århundredskiftet som følge af de forbedrede konjunkturer med deraf følgende større byggeaktivitet. Fra i 1876 ikke at omfatte én eneste virksomhed over industrigrænsen udviklede branchegruppen sig til at omfatte 15 virksomheder med tilsammen 217 ansatte i 1913. Savværkerne kom først. Det var typisk større virksomheder lokaliseret ved en by og kombineret med en tømmerhandel. Disse virksomheder krævede et finansielt solidt bagland, dels til dampmaskine og savværk, dels - og særligt - til investering i lageret. Dette betød, at der var relativt få virksomheder inden for denne branche. Omvendt var møbelsnedkeriet en udpræget iværksætterindustri, hvor en dygtig håndværker med slid og held kunne arbejde en virksomhed op. Følgelig var disse virksomheder typisk mindre end savværkerne og også mere decentralt lokaliserede.

Inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien var det de gamle brancher som mølleindustrien, bryggerierne og tobaksindustrien, der dominerede. Først efter århundredskiftet begyndte nye brancher som margarineproduktion og konserves/slagterier at dukke op i industrilandskabet, men det var spredt. Deres storhedstid kom først efter Genforeningen.

Overordnet kan kormøller deles i to typer, i henholdsvis traditionelle »landsbymøller«, der malede for lokalområdet, og eksport- eller handelsmøller, der opkøbte korn og videresolgte forarbejdede produkter. Den umiddelbare forskel afspejler sig i virksomhedernes størrelse samt i finansieringsmåden: Landsbymøllerne var enten ejet af mølleren selv, evt. lejet/forpag-

A/S Det Nordiske Kamgarnsspinderi blev grundlagt i 1921 af Carl Bremer og Otto E. Møller under navnet Det danske Kamgarnsspinderi. Virksomheden, der producerede håndstrikkegarn og maskingarn til trikotagefabrikker, udviklede sig meget hurtigt, og havde allerede i 1924 ca. 450 beskæftigede, men dermed var udviklingen langt fra slut. Efterspørgslen på tekstiler var stor efter Første Verdenskrig og i 1930'erne nød firmaet godt af toldbeskyttelsen. Efter Anden Verdenskrig skete der en liberalisering af valutarestriktionerne og importen, som ramte tekstilindustrien i Sønderborg meget hårdt. Efterkrigstiden var en lang nedgang for A/S Det Nordiske Kamgarnsspinderi, som lukkede endegyldigt i 1978. Billedet viser firmaets optog ved den store Håndværker- og industriudstilling i 1930. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

tet, hvorimod eksportmøllerne typisk var finansieret gennem en selskabskonstruktion. I Sønderjylland var der flere klassiske handelsmøller, bl.a. Haderslev Slotsvandmølle, der allerede i 1860 havde 13 ansatte, og som holdt dette beskæftigelsesniveau frem til Genforeningen. En anden, Eksportmøllen i Sønderborg, var grundlagt i 1870'erne, men virksomheden måtte efter adskillige rekonstruktioner opløses i 1904. Medarbejdertallet lå det meste af perioden omkring de 15. Også Tørning Mølle havde en vis størrelse med omkring ti ansatte.

Der var stor fremgang for bryggeribranchen i denne periode. Årsagen var, foruden den almindelige velstandsstigning, udbredelsen af bayersk øl, der skil-

te vandene mellem små lokale hvidtølsbryggerier under industrigrænsen og større industrielle bryggerier. Således også i Sønderjylland, hvor der ved århundredskiftet var to større bryggerier i Haderslev, ét i Sønderborg, ét i Aabenraa og to i Tønder. I lokal sammenhæng var de sønderjyske bryggerier ganske anseelige med mellem 15 og 30 ansatte omkring århundredskiftet, men i forhold til bryggerierne sydpå var de beskedne. Bedst kendt er Fulgsang i Haderslev, der stadig eksisterer.

Efter 1864 måtte den slesvigske tobaksindustri tilpasse sig de nye forhold med høje importafgifter på færdige tobaksvarer til Danmark. Samtidig kom der en forstærket konkurrence med billig tobak

sydfra. Enkelte virksomheder flyttede »med markedet« nord for grænsen, f.eks. det flensborgske tobakshus J. P. Schmidt jun., der i 1865 slog sig ned i Fredericia, og M. Hansen jr. i Haderslev, der samme år oprettede en filial i Kolding. Den nye grænse betød umiddelbart et stort tilbageslag for tobaksindustrien, særligt hvad angik antallet af virksomheder. Umiddelbart før Første Verdenskrig var der blot to tobaksvirksomheder tilbage i landsdelen, dog fortsat med 151 ansatte. At tilbagegangen i beskæftigelsen trods alt ikke blev større skyldtes alene, at M. Hansen jr. i Haderslev tidligt i perioden fandt sin niche-produktion (skråtobakken) og generelt satsede professionelt kapitalistisk. Det skete dels gennem oprettelsen af nævnte filial i Kolding (for at fastholde det danske marked) og en filial i Rendsborg i 1899 for at sikre (billig) arbejdskraft, dels gennem massiv benyttelse af kvindelige industriarbejdere (billig arbejdskraft) samt gennem moderne teknologi (damp- og gasmotorer). Som modsætning hertil stod de gamle håndværksprægede tobaksindustrier i Aabenraa med faglærte arbejdere.

Overordnet betragtet gennemgik den nordslesvigske industri en strukturel omstilling i perioden, væk fra lavteknologi og masseproduktion og over mod specialisering og/eller nicheproduktion. Hovedparten af de traditionelle virksomheder, der konkurrerede med den holstenske og tyske industri, havde svære tider. De nordslesvigske virksomheder var generelt for små til at kunne tage konkurrencen op inden for masseproduktion, og forsøg på at etablere store konkurrencedygtige virksomheder såsom stålskibsværft, cement- eller sukkerfabrikker blev aldrig realiseret. Derimod var der plads til produktion af specialprodukter. Den væsentligste årsag til den industrielle fremgang op mod århundredskiftet var grundlæggelsen af mange nye virksom-

heder. Praktisk taget ingen af de eksisterende, ældre virksomheder fremviste nævneværdig vækst i denne periode.

Perioden karakteriseres ofte som en stilstands- eller tilbagegangsperiode for den sønderjyske industri, hvor der lægges vægt på landsdelens perifere placering i Det Tyske Rige, langt fra markedet og de økonomiske centre, samt på de ændrede markedsforhold efter indlemmelsen i Preussen/Tyskland. Også den store udvandring, der dræned området for mennesker, ressourcer og kapital, tillægges væsentlig betydning, ligesom der ofte peges på den manglende byudvikling i landsdelen. Det er naturligvis ikke faktorer, der er grebet ud af den blå luft. Statistikken viser, at Sønderjylland i denne periode stadig var et udpræget landbrugsområde, der hvilede i sig selv uden store strukturelle forandringer. Men sammenlignet med de øvrige landbrugsområder i Slesvig-Holsten klarede Sønderjylland sig faktisk ganske pænt i den industrielle proces. Nok var landsdelen ikke med i den industrielle elite, der lå i det sydlige Holsten og omkring Østersøbyerne, men landsdelen kunne trods alt fremvise en fordobling i antallet af virksomheder og beskæftigede inden for industrien i perioden efter 1875. Det kunne langtfra alle områder i provinsen Slesvig-Holsten. Kun Tønder Kreds tilhørte den svagest industrialiserede del af provinsen, men denne position havde kredsen allerede ved indgangen til den preussiske periode.

Den høj- eller senindustrielle periode efter 1920

I 1914 kom Verdenskrigen og satte med rovdriften på mennesker og materiel landsdelen langt tilbage. I 1920 fremstod Sønderjylland således både udpint og nedslidt - også på det industrielle område. Mange virksomheder lå stille under krigen, og mange kom ikke i gang igen.

Vanskelighederne for den sønderjyske industri bestod både i et nedslidt produktionsapparat, ulige lånevilkår i forhold til erhvervslivet i det øvrige land på grund af overgangsløvgivningen, konkurrence på og kamp om markedsandele på det nye marked samt dumpingpriser på produkter sydfra. Der var nok at tage fat på, og som om dette ikke var galt nok, var 1920'erne knap overstået, før den internationale krise satte ind og skabte den værste depression, der hidtil var set.

Økonomisk og politisk synes kræfterne efter Genforeningen primært at være rettet mod landbrugets forhold, mindre mod industriens. Og i de enkelte virksomheder drejede det sig mere om at komme på fode end om at ekspandere eller nyetablere. De eneste branchegrupper, der havde nævneværdig fremgang i den første periode efter Genforeningen, var forarbejdningsindustrien for fødevarer, specielt svineslagterierne, samt til dels tekstilindustrien. Rundt om i landsdelen blev der således i de første år oprettet ikke færre end ni slagterier, heraf seks andelsslagterier. Disse kom i løbet af perioden frem til Anden Verdenskrig til at beskæftige omkring 300 mand. Inden for tekstilindustrien skete der også en positiv udvikling i 1921 med oprettelsen af A/S Det Nordiske Kamgarvsspinderi i Sønderborg, der hurtigt kom til at beskæftige flere hundrede mand, ligesom også de øvrige tekstilindustrier viste fremgang, ikke mindst Schaumann i Haderslev. I midten af 1920'erne var arbejdsstyrken på denne virksomhed på ca. 50, i 1930'erne på godt 100 og i 1947 på 125 mand. Virksomheden fortsatte frem til 1995, hvor den blev nedlagt.

I de øvrige branchegrupper var der groft sagt blot stilstand eller tilbagegang frem til Anden Verdenskrig. Ved Genforeningen var der omkring 30 teglværker i drift i Sønderjylland. Femten år senere var antallet reduceret til 23.

Gennem denne periode beskæftigede de sønderjyske teglværker omkring 600 mand. Nogenlunde samme udvikling sås også inden for jern- og metalindustrien, der i 1920 beskæftigede omkring 200 mand. Krisen i 1930'erne reducerede antallet til omkring 125 personer, men i 1940 var beskæftigelsen atter oppe på ca. 200 mand.

Denne udvikling ændredes imidlertid fundamentalt efter Anden Verdenskrig, hvor særligt jern- og maskinfabrikkerne kom til at dominere. Blandt sværvægterne var naturligvis Danfoss på Als, der fra beskedne kår i 1933 voksede sig frem til i 1970 at være en af Danmarks største virksomheder med omkring 7.000 ansatte (ca. 1/3 af samtlige industrielt ansatte i Sønderjylland), Brdr. Gram i Vojens, der stammede tilbage fra 1901, og som havde omkring 2.500 ansatte i 1970, JF i Sønderborg med omkring 700 ansatte samt mange andre mindre og mellemstore jern- og maskinvirksomheder. I 1970 beskæftigede jern- og metalindustrien ca. halvdelen af samtlige industriarbejdere i landsdelen. Teglværksindustrien, der tidligere havde haft denne position, beskæftigede nu som følge af rationaliseringer og automatiseringer blot 2 % af arbejdsstyrken, men var fortsat et vigtigt element i den Sønderjyske industri, ikke mindst på grund af den store produktion til eksport.

Litteratur

- Helle Askgaard: »Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970«. København 1970
- Vibeke Harsberg: »Træk af Sønderjyllands industrielle udvikling 1850-1864«. Aabenraa 1988.
- Leif Hansen Nielsen: »Ad industriens vej. Studier i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særligt henblik på udviklingen i Nordslesvig«. Utrykt manuskript, Aabenraa 2004.

Marcussen & Søn i Aabenraa 1806 - 2004

- orgelbyggeri gennem 200 år

Af KIM FURDAL

Der er næppe ret mange i Aabenraa, som ikke kender Marcussen & Søn, selv om de forbi-passerende knap nok skænker den røde murstensbygning, Storegade 24, den store opmærksomhed på en travl hverdag. Men Storegade 24 med forhus, sidebygninger og baghus har

dannet de smukke rammer om Danmarks ældste orgelbyggeri, siden Marcussen & Søn flyttede ind i 1856. Leder af Institut for sønderjysk Lokalhistorie, Kim Furdal, tegner et rids af firmaets historie.

Orgelbyggeriets hovedbygning, som Jürgen Andreas Marcussen lod opføre i 1859. Over porten står i smedejern »SOLI DEO GLORIA« og nedenunder »IAM« for Jürgen Andreas Marcussen og bygge-året 1859. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Et blik fra hovedbygningen mod bagsiden af forhuset, opført i røde og gule flensborgsten, samt porten ud mod Storegade. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Udviklingen af kirke- og orgelmusikken i Nordeuropa

Baggrunden og grundlaget for firmaets virke skal findes i udviklingen af den europæiske kirkemusik fra slutningen af middelalderen. Oprindeligt var kirke-musik en- og siden flerstemmig korsang, men efter reformationen udvikledes salmen i den lutherske del af Europa. Luther skrev selv salmer, og allerede i 1528 udkom den første danske salmebog. I begyndelsen akkompagnerede orglet ikke menighedens sang, og de tidligste orgler havde ikke nogen særlig plads i gudstjenesten, men blev alene anvendt til intonation og efterspil. Det er først fra slutningen af 1600-tallet, at orglet fik til opgave at ledsage menighedens sang, og op gennem 1700-tallet fik orglet langsomt den plads i den protestantiske liturgi, som det har beholdt frem til i dag. Første halvdel af 1600-tallet blev en frugtbar periode for udviklingen af den protestantiske kirkemusik af komponister som bl.a. Heinrich Schütz (1585-1672) og Michael Praetorius (1571-1621). Den i Danmark mest kendte repræsentant er

nok komponisten Diderich Buxtehude (ca. 1637-1707), der i en kort periode var organist ved Sct. Mariæ Kirke i Helsingør. Den økonomiske og kulturelle vækst i Tyskland i 1600/1700-tallet skabte betingelserne for en blomstrende orgelmusiktradition i baroktiden med et højdepunkt i Johan Sebastian Bachs (1685-1750) orgelværker. Tyske orgelbyggere drog fordel af den musikalske og økonomiske udvikling i perioden, hvor ikke mindst Nordtyskland og især de gamle hansestæder fik store orgler.

Marcussen & Søn

Jürgen Marcussen (f. 10.5.1781 i Snogbæk, d. 9.11.1860 i Aabenraa) grundlagde firmaet på et tidspunkt, hvor udviklingen inden for orgelmusikken havde skabt et marked for orgler i Nordeuropa og Danmark. Faren Jürgen Marcussen Reventlov var tømrer på Sundevad, men på grund af en stor børneflokk blev Jürgen Marcussen sat i pleje hos en slægtning, snedker Alexander Alexandersen i Sottrup, hvor han meget naturligt fik en uddannelse som snedker. Efter uddannelsen som snedkersvend kom Marcussen i orgelbyggerlære hos Hans Fr. Oppenhagen i Rudkøbing, som for eftertiden mest er kendt for at have leveret et næsten ubrugeligt orgel til Vor Frue Kirke i København. Jürgen Marcussen vendte snart tilbage til Sønderjylland, hvor han i 1806 byggede sit første orgel, som han fik solgt til Seminariet i Tønder. Året 1806 regnes derfor for firmaets grundlæggelsesår. Marcussen slægtede ikke sin læremester på, og i løbet af kort tid havde han opnået en position, hvor det lykkedes ham, bl.a. gennem komponisten C. E. F. Weyse, at få opgaven med at restaurere det gamle orgel i Sct. Marie kirke i Haderslev. I 1811 fik Marcussen koncession til at udøve orgelbyggerhåndværket i Slesvig og Holsten af Frederik VI, hvilket i de følgende år førte til en række re-

staureringsarbejder i hertugdømmerne. Den første større opgave fik Marcussen, da han i 1819 byggede et orgel til Siseby kirke ved Slien.

Marcussen havde meget snart flere mænd i sin tjeneste. En af disse var Andreas P. W. Reuter (1789-1847), som Marcussen meget hurtigt knyttede tæt til sig og i 1825 gjorde til sin kompagnon, hvormed firmaet skiftede navn til Marcussen & Reuter. Samarbejdet blev meget frugtbar, og fra dette tidspunkt begyndte udviklingen for alvor at gå stærkt. Endnu holdt firmaet til under beskedne forhold i Sottrup og på Skovbølgård i Felsted sogn, hvor Marcussen havde lejet en del af hovedbygningen, men i 1830 flyttede firmaet til større forhold i Aabenraa, hvor det også lå mere centralt i forhold til de store kunder i bl.a. Kiel, Slesvig og København. I disse år blev det ikke alene til nybygninger af orglerne i Nikolaj kirke og Helligåndskirken i Kiel, Domkirken i Slesvig og Christiansborg Slotskirke i København, men også til restaureringsarbejder af bl.a. orglet i Møgeltønder, Danmarks ældste kirkeorgel. Takket være Reuters meget grundige undersøgelser og opmålinger har vi endnu i dag et godt kendskab til det gamle orgel, men også orglet i Roskilde Domkirke fik i begyndelsen af 1830'erne en hovedreparation af Reuter. Det var derfor et alvorligt slag for firmaet, da Reuter døde efter kort tids sygdom den 19. maj 1847, kun 49 år gammel.

Jürgen Marcussen var på dette tidspunkt selv oppe i tresserne, og med en række opgaver i ordrebøgerne blev sønnen Jürgen Andreas Marcussen (1816-1900) kaldt hjem for at overtage Reuters plads. Firmaet skiftede for anden gang navn, nu til Marcussen & Søn. Sønnen oparbejdede meget hurtigt et godt ry, og i begyndelsen af 1850'erne var præget af en række leverancer til mindre og mellemstore by- og landkirker. Det var i dis-

Hans Jepsen i gang med at færdiggøre et spillebord til Skalborg kirke ved Ålborg. Foto: Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

se arbejdsomme år med over 20 beskæftigede, at firmaet overtog Storegade 24, formentlig i 1856. På dette tidspunkt bestod gården af det store vinkelbyggede toetagers forhus, der er opført før 1844, hvad der betyder, at huset muligvis er det ældste murstenshus i Aabenraa. Skal man tro en mursten i forhusets gårdside med indskriften 1723, er forhuset opført dette år og den fem fags vinkelfløj i gule normalsten mellem 1723 og 1744. Det var næppe uden grund, at Marcussen valgte et murstenshus. Som en del af arbejdet havde Marcussen brug for et støberi til at lave orgelpiberne, og af hensyn til brandfaren var et murstenshus ideelt.

Et blik over den ni meter høje orgelsal, hvor de mange forskellige dele til Skodborg kirke bliver samlet. Foto: Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Formentlig er i alt fald vinkelfløjen opført af justitsråd Christopher Trogelius Koch, der fra 1730 til sin død i 1775 drev Jørgensgård teglværk, hvad der muligvis forklarer skiftet i teglstenene. Dermed knyttes også en anden forbindelse mellem Orgelgården i Storegade 24 og Jürgen Marcussen. Chr. Koch overtog nemlig i 1735 Skovbølgård, hvor Marcussen senere havde værksted i hovedbygningen, inden han flyttede til Aabenraa. Det var således på Skovbølgård, Marcussen og Reuter forarbejdede store dele af orglet til Christiansborg Slotskirke i perioden 1826-1829. I forlængelse af vinkelhuset følger et seksfags sidehus med et stort tagudhæng, som Marcussen enten overtog som en nybygning eller lod opføre umiddelbart efter overtagelsen af ejendommen i stedet for en ældre bygning.

Under alle omstændigheder gik der ikke lang tid, før det ekspansive firma igen havde brug for yderligere plads. I 1859 blev det grundmurede treetagers tværhushus modsat forhuset opført. Over porten satte Marcussen indskriften »SOLI DEO GLORIA/IAM 1859« i støbejern. Dermed knyttede han an til en tradition i Aabenraa for at hylde Gud med en hustavle.

Firmaet leverede i disse år hovedsagelig orgler til kunder i Kongeriget og Sverige. I årene 1860 og 1861 arbejdede firmaet således på to store orgler til henholdsvis Vänersborg og Hage i Sverige. Det sidste orgel til Kongeriget i lang tid fremover blev et orgel til Kastels Kirke i København. Med nederlaget på Dybbøl i 1864 fik firmaet med et hele Tyskland som sit hjemmemarked, og Marcussen leverede nu overvejende orgler til det tyske marked. Der blev dog stadig leveret til Norden, således i 1867-68 hvor firmaet stod for ombygningen og restaureringen af Lund Domkirkes orgel med 60 stemmer. Efter Genforeningen skiftede de markedsmæssige forhold på ny og firmaet begyndte igen at levere orgler til Danmark. Allerede i januar 1921 kunne Marcussen & Søn således levere det første orgel til Vindinge kirke på Fyn, og på trods af de vanskelige efterkrigsår var firmaet snart en markant aktør ikke blot på det danske marked, men også internationalt med mange betydelige orgler.

Som navnet siger, er firmaet et familiefirma, som i starten blev drevet med skiftende kompagnoner, først Reuter og fra 1860 svigersønnen J. K. Kronemann, som dog snart forlod firmaet. Marcussen & Søn skulle have været overtaget af Jürgen Andreas Marcussens søn Hartvig, men skæbnen ville, at han døde i 1897 kun 38 år gammel. I stedet overtog Johannes Lassen Zachariassen, en sønnesøn af datteren af stifteren Jürgen Marcussen, firmaet fra arvingerne i 1902 efter Jürgen

Andreas Marcussens død i 1900. Inden da havde han siden 1897 deltaget i ledelsen af firmaet. Med Johannes Zachariassen gik firmaet også over til den del af Jürgen Marcussens efterslægt, som endnu i dag driver Marcussen & Søn, idet Claudia Zachariassen (f. 1969) i 1995 indgik i firmaets ledelse.

Firmaet i dag

Marcussen & Søn er i dag Danmarks ældste og største orgelbyggeri, der nyder international anerkendelse for sine instrumenter, som man foruden i Europa bl.a. kan finde i USA, Japan og Sydafrika, og firmaet står endnu i dag solidt på det danske marked. I 1995 havde firmaet således rundet 1.100 orgler siden grundlæggelsen. Det siger noget om firmaets position, at 29 af de 100 registrerede orgler i Danmark, som man kan finde i Musikhistorisk Museums orgelregister, er lavet af Marcussen & Søn. Det gælder bl.a. orglerne i Grundtvigs Kirke, Københavns Domkirke og Radiohusets koncertsal, men også i mindre kirker som Ulkebøl, Øsby og Ærøskøbing kirker.

Definerer man industri som virksomheder med over seks medarbejdere, så er Marcussen & Søn med sine 29 medarbejdere i dag en industrivirksomhed. Men som for 150 år siden er der i udpræget grad tale om en håndværksmæssig produktion, hvor mange forskellige håndværksfag »spiller sammen« for at bygge et nyt orgel helt fra bunden. I støberiet fremstilles således de metalplader, som pibemagere omformer til orgelpiber, inden intonatøren giver piberne deres klang i intonationsværkstedet og til sidst en klangmæssig finpusning i kirkerummet eller koncertsalen. Sideløbende med dette arbejde fremstiller snedkere orgelhus, vindlader, spilleborde, træpiber m.v. Orgelgården rummer derfor en række forskellige rum og værksteder – tegnestue, smedeværksted, snedkerværksted,

pibeværksted og intonationsværksted - der indgår i produktionsprocessen, inden orglet samles i den ni meter høje orgelsal. Sådan opfattes det også af Marcussen & Søn, som i salgsmaterialet netop slår på firmaets gedigne håndværk.

Hvert eneste orgel skabes til det specifikke rum, hvor det skal stå, og har således sin egen historie, der indgår som en del af firmaets historie. Firmaet kender sine orgler og har et stort arkiv, som man kan trække på ved bl.a. restaureringsarbejder. Derfor spiller historien også en central rolle hos Marcussen & Søn. Tre gange - 1931, 1956 og 1981 - har firmaet udgivet festskrifter i anledning af runde jubilæer, ligesom firmaets baggrund og historie indgår som en del af dets salgsmateriale. Her finder man også en væsentlig del af forklaringen på den meget smukke tilstand, som »Marcussens Orgelgård« befinder sig i. Nok blev Orgelgården fredet i 1977, men forudsætningen herfor er også et firma, der gennem årene har forstået betydningen af firmaets historiske dimension.

Litteratur

- Engqvist, Hans Henrik: »Historiske huse i Aabenraa. Bevaringsplan«. København 1975.
- Friis, Niels: »Marcussen & Søn 1806-1956«. Aabenraa 1956.
- Gravesen, Finn og Martin Knakkegaard: »Gads Musik Leksikon. Sagdel«. København 2003.
- Hamburger, Povl: »Marcussen & Søn. Orgelbyggeri Aabenraa 1806-1931«. København 1931.
- Nyholm, Hans: »Marcussen & Søn 1806-1981«. Aabenraa 1981.
- Sørensen, Søren og Bo Marschner: »Gads Musikhistorie«. København 2001.
- www.musikhistoriskmuseums.dk/reg/orgelbyggere

Fuglsangs bryggeri og maltfabrik

Af LENNART S. MADSEN

Endnu før Genforeningen havde Sønderjylland en række bryggerier i bl.a. Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Broager og Tønder. Efter Genforeningen forsvandt de fleste i løbet af kort tid under konkurrencen fra de store københavnske bryggerier. Museumsinspektør Lennart S. Madsen, Haderslev Museum, tegner et portræt af det eneste tilbageværende bryggeri, Fuglsangs bryggeri og maltfabrik i Haderslev, der forstod at omstille produktionen efter de nye markedsvilkår.

Søren Christian Fuglsang

Bryggeriet Fuglsang blev etableret i Haderslev i 1865 af Søren Christian Fuglsang, der blev født i Ørsted ved Sommersted i 1815. Familienavnet stammer fra dennes farmor, der voksede op på gården Fuglsang ved Bræraa nordøst for Hoptrup. Søren Chr. blev landmand, og i

slutningen af 1840'erne erhvervede han ved ægteskab Drenderup Nygård i Ødis sogn, hvor han dog ved siden af landbruget oprettede et mindre teglværk og et brænderi. Efter krigen i 1864, hvor Ødis sogn blev en del af Kongeriget, solgte han gården og flyttede til Haderslev. Her ejede han allerede et hus i Brøndstræde, og med sin kapital erhvervede han en ejendom på sydsiden af Ribe Landevej samt adskillige mindre jordstykker i området, som han købte fra henholdsvis Gl. Haderslev Præsteembede og amtmandsgården. I løbet af kort tid blev han således ejer af et større sammenhængende jordareal på begge sider af landevejen.

På den del af grundstykket, der var placeret syd for vejen, lå siden 1815 et lille hus, der oprindeligt var opført som cikoriekølle (til fremstilling af kaffeerstatning) og malteri, men som i længe-

Luftfoto af byggeriet Fuglsang. Foto: Haderslev Museum.

re tid havde fungeret som hestestald for Det holstenske Lansenerregiment. Om det var denne bygning eller det faktum, at der endnu ikke fandtes et bryggeri i Haderslev i 1864, der inspirerede Søren Chr. Fuglsang til at slå sig på ølbrygning, vides ikke, men i 1865 startede han sit eget bryggeri. Den første bygning stod færdig i sommeren 1865. Pengene til byggeriet skaffede Fuglsang bl.a. ved at sælge den nordligste del af sine nyerhvervede grundstykker til det jernbaneselskab, der var i færd med at etablere forbindelsessporet mellem hovedjernbanelinien i Vojens og Haderslev. Da selskabet også manglede jord til etablering af jernbandedæmninger, udgravede det gratis de kølekældre, der var nødvendige for bryggeriets drift.

Bryggeriets første år

S. C. Fuglsangs plan var at fremstille undergæret øl, den såkaldte bayerske øl, der endnu på dette tidspunkt var forholdsvis ny på markedet, og han fik i 1865 et privilegium fra den midlertidige regering i Gottorp til at etablere et Bayerskøl-bryggeri i Gl. Haderslev. Da han ikke selv havde nogen speciel viden om ølbrygning, ansatte han en brygmester, der viste sig heller ikke at have meget forstand på området. Produktet var i de første år i hvert fald ikke særlig godt, og efter blot fem år var kapitalen brugt og firmaets kredit udtømt. Men i løbet af 1870'erne og 1880'erne kom Fuglsangs fire sønner, Conrad, Sophus, Christian og Clausen, med i bryggeriet i takt med, at de blev voksne, og i løbet af et par årtier lykkedes det både at gøre produktion rentabel og at udvide kraftigt. Alle fire sønner blev interesserede i bryggerivirksomhed og tog relevante uddannelser, men kun Sophus og Christian fik deres karriere i Haderslev. Til den ældste søn, Conrad, erhvervedes allerede i 1877 et mindre bryggeri i Mühlheim an der Ruhr, og da den

Fuglsangs bygningskompleks set fra Ribe Landevej. I forgrunden en garagebygning fra 1934, i baggrunden de store malteribygninger og bagerstiloen og kollen fra henholdsvis 1960 og 1987. Foto: Privateje.

yngste søn, Clausen, var færdiguddannet som brygger, fik han i 1895 et bryggeri i Husum (der i øvrigt blev drevet af familien frem til lukningen i 1970'erne). Således blev det de to mellemste brødre, Sophus og Christian, der kom til at drive bryggeriet i Haderslev. I løbet af 1880'erne overlod Søren Christian Fuglsang ledelsen af virksomheden til de to sønner, og i 1904 afgik han ved døden, 88 år gammel.

Bryggeri og maltfabrik

I løbet af 1870'erne blev produktionen af øl konstant øget, og dermed blev det også nødvendigt at importere mere og mere malt. Langt de fleste bryggere over hele verden var endnu på dette tidspunkt overbeviste om, at det udelukkende var byg fra Böhmen og Mähren samt Saale, der var egnede til fremstilling af ordentlig malt, og alle bryggerier importerede det meste af malten herfra. Men i 1879 besluttede familien Fuglsang sig for at starte en fremstilling af egen malt på basis af lokal byg. Det gamle malteri i bygningen fra 1815 blev udvidet og moderniseret, og allerede fra det første år blev der produceret mere malt, end bryggeriet selv kunne

Reklameskilt for Chabeso fra 1930'erne.
Privateje.

bruge. Broder Conrad i Mühlheim overtog overskuddet, og da han kunne bruge mere, opførte Fuglsang i 1881 endnu et malteri, denne gang ved siden af bryggeriet på nordsiden af landevejen. Det lykkedes efterhånden at overbevise andre bryggerier om, at det godt kunne lade sig gøre at lave godt øl af andet end maltbyg fra Bøhmen, og et salg af malt til andre bryggerier, hovedsageligt i Slesvig-Holsten, begyndte. Efter en læretid som brygmester hos Conrad i Mühlheim kom Christian Fuglsang hjem til Haderslev i 1886, og de to brødre besluttede sig for at dele arbejdet. Christian tog sig af bryggeriet, mens Sophus koncentrerede sig om maltfabrikken. I 1893 skilte man de to afdelinger ad, således at de to brødre drev hver deres afdeling for egen regning, men under samme firmanavn, S.C. Fuglsang, og i 1902 blev skridtet taget fuldt ud. De to virksomheder blev delt i »S.C. Fuglsang, Bierbrauerei« og »Sophus Fuglsang Maltzfabrik.«

I disse år udvidedes begge dele af virksomheden voldsomt. Til maltfabrikken opførtes yderligere tre malteribygninger, så der omkring århundredeskiftet var fem bygninger, hvori der produceredes malt (benævnt malteri A-E), og til bryggeriet opførtes i 1895 et nyt bryggeri, et aftapperi og flere kældre samt i 1907 en ny kontorbygning. Ved verdenskrigens udbrud var Fuglsang et af Haderslevs største foretagender. Bryggeriet solgte årligt 16.000 hektoliter lagerøl og 6.000 hektoliter hvidtøl. Aftaler med bryggeri-

erne i Tønder, Aabenraa, Sønderborg og Flensborg bevirkede, at man ikke konkurrerede med hinanden, og bryggerivirksomhed var i Nordslesvig en god forretning. I den samme periode var det lykkedes Sophus Fuglsang at udvide kredsen af aftagere til malten, således at der også eksporteredes til bryggerier i Holland, Sverige og Norge. Årskapaciteten lå på godt 5.000 tons malt pr. sæson, og heraf blev ca. 70% solgt i Tyskland og resten eksporteret til de tre nye markeder. Bryggeriet aftog dengang som i dag kun ca. 1% af malten.

Efter Genforeningen

I 1920 blev maltfabrikken skilt fra sit væsentligste marked, nemlig bryggerierne i Slesvig-Holsten, og samtidig begyndte bryggerierne i Norge, Sverige og Holland selv at fremstille malt, til dels af byg importeret fra Danmark. De fleste bryggerier i Danmark havde i forvejen eget malteri, og udsigterne for maltfabrikken var dystre. I en række år måtte fabrikken klare sig ved også at producere farve- og karamelmalt og melassefoder samt handle med foderstoffer og eksportere dansk maltbyg.

For bryggeriet blev Genforeningen også et hårdt slag. De store københavnske bryggerier rykkede straks ind på det sønderjyske marked uden at tage hensyn til de lokale bryggerier, der efter fire års krig knap havde råvarer til brygningen, og som samtidig skulle omstille sig til produktion af den danske flaskeøl. Investeringen i det nye flaskesystem kostede mange penge samtidig med, at øl-salget oplevede en betydelig tilbagegang, og i 1929 måtte bryggeriet omdannes til et aktieselskab, hvor familien Fuglsang dog havde aktiemajoriteten. Christian Fuglsang blev direktør for det nye selskab. I løbet af 1930'erne lykkedes det at hæve omsætningen lokalt, ligesom over-

tagelsen af Aabenraa Aktiebryggeri i 1935 var med til at udvide markedet. Samtidig lykkedes det for bryggeriet at satse på andre produkter. I 1933 fik Fuglsang således eneret for Danmark, Norge og Island på fremstilling af Chabeso, en mælkesyreholdig drueekstrakt, der anvendes ved fremstillingen af den i 1930'erne meget populære alkoholfri mineralvand Chabeso. Ekstrakten solgtes til bryggerier i bl.a. Ålborg og Helsingør, og Fuglsang producerede selv med stor succes Chabeso, et produkt som virksomheden i øvrigt stadig fremstilles, som det eneste danske bryggeri. I løbet af 1930'erne konsoliderede bryggeriet sig.

Det samme skete for maltfabrikken. Med alkoholforbuddets ophævelse i USA i 1933 fik landet et stort behov for malt, og på samme tid åbnede der sig markeder for malt i både Mellemamerika og Brasilien, ligesom der kom forespørgsler på malt fra Schweiz og andre lande. En voldsom brand i malteribygningerne i 1933 blev kun et midlertidigt tilbageslag, og da maltproduktionen blev genoptaget i 1934, var det nødvendigt ved siden af virksomhedens egen produktion at lade malt fremstille hos fem andre danske bryggerier. Eksporten voksede, og i 1939 producerede Fuglsang 8000 tons malt.

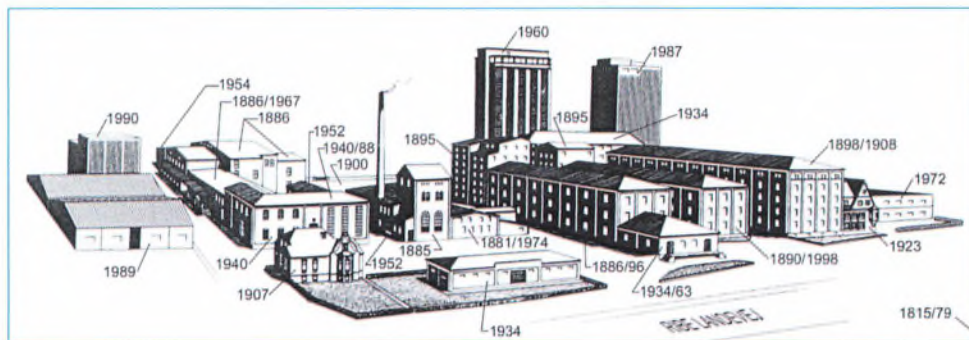
Heraf eksporteredes 98%, mens kun 2% blev solgt i Danmark.

Sophus Fuglsang døde i 1931 og Christian Fuglsang i 1935. De to virksomheder blev herefter ledet af Sophus Fuglsangs to sønner, Conrad og Sophus, der i 1941 lod bryggeriet likvidere som aktieselskab og sammenlægge med maltfabrikken, der herefter fik navnet Sophus Fuglsang Export-Maltfabrik og Bryggeri.

De seneste årtier

Besættelsen var hårde år specielt for produktionen af malt, idet eksporten bortset fra et par leverancer til Schweiz opførte totalt. I stedet slog man sig på produktion af kaffeestating, og en stor del af den »kaffe«, der blev drukket i Danmark under besættelsen, var fremstillet i Haderslev.

Efter krigen kunne både bryggeriet og maltfabrikken udvide produktionen. Frem til 1962 opretholdt man de to dele af Fuglsang som en virksomhed, men derefter blev de atter delt, i henholdsvis »Bryggeriet S.C. Fuglsang A/S« og »Sophus Fuglsang Export-Maltfabrik A/S«. Begge virksomheder ejes siden 1984 af Conrad og Sophus Fuglsangs Fond og ledes i dag af 4. og 5. generati-

Fuglsangs brevpapir har igennem årtier været forsynet med en tegning af virksomheden i fugleperspektiv. På denne nyeste version af tegningen er bygningerne forsynet med årstal for deres opførelse/større ombygning. Bryggeriet ligger til venstre og maltfabrikken til højre. Illustration: Fuglsang/Haderslev Museum.

Den syngende fugl, der er afbildet på bryggeriets ølmærkat, har gennem mange årtier været firmaets bomærke.

on af familien Fuglsang. Bryggeriet begyndte i årene efter krigen, foruden salg til det lokale marked, også at eksportere øl og mineralvand. I takt med, at de øvrige bryggerier i Sønderjylland forsvandt, er Fuglsang blevet den lokale øl over hele Sønderjylland. Der brygges i dag hen ved 42.000 hektoliter øl og ca. 8.000 hektoliter mineralvand, og Fuglsang er et af de få tilbageværende selvstændige bryggerier i Danmark, efter at de fleste andre bryggerier enten er lukkede eller er gået sammen i større sammenslutninger. Bryggeriet beskæftiger i dag ca. 35 personer.

Maltfabrikken har efter krigen støt kunnet øge produktionen og har igen alle årene konstant været i stand til at finde nye markeder som erstatning for gamle markeder, der forsvandt, eller hvortil, eksporten af forskellige årsager blev lagt hindringer i vejen. En optælling i 1965 viste, at fabrikken på det tidspunkt havde eksporteret til i alt 55

lande gennem kortere eller længere tid. Siden er dette tal steget til over 75. I dag er den årlige produktion på 47.000 tons malt, hvoraf ca. 25% sælges i Danmark og Nordtyskland, mens ca. 75% sælges på andre markeder, hovedsageligt i Mellemamerika, Fjernøsten og de baltiske lande. Der er i maltfabrikken beskæftiget 25 personer. Hvor næsten alle bryggerier tidligere producerede malt, findes der i dag kun tre virksomheder i Danmark, der fremstiller malt, og Fuglsang er den eneste, hvor maltproduktionen endnu har forbindelse til et bryggeri.

Bygningerne

Den lange række bygninger, der i dag udgør de to virksomheders kompleks mellem Ribe Landevej og jernbanen, er kommet til over en lang årrække. Heldigvis har Fuglsang sørget for at datere de enkelte bygninger, således at man fra Ribe Landevej let kan følge virksomhedens udvikling.

Nærmest flankeret af de to kontorbygninger, bryggeriets tidligere hovedkontor på Bryggerivej 2 fra 1907 og maltfabrikens kontor fra 1923 på Ribe Landevej 12, ligger bygninger, der i tid strækker sig fra den ældste malteribygning fra 1881 til de nyeste lagerbygninger fra 1990. Komplekset er dog opdelt i to, idet bryggeriets bygninger hovedsageligt befinder sig vest for den vej, der løber fra Ribe Landevej til jernbanen, mens maltfabrikens mere kompakte bygningsmasse, bortset fra det ældste malteri, ligger placeret nærmest byen. De mange bygninger er kommet til i takt med virksomhedens udvikling og tilpasning til skiftende markedsforhold igennem 139 år. Med sine to markante siloer samt de mange velholdte bygninger placeret ved en af hovedindfaldsvejene til Haderslev udgør Fuglsangs bryggeri og maltfabrik et af Sønderjyllands vigtigste eksempler på en endnu levende industrikultur.

Skærbæk Slagteri

Af INGER LAURIDSEN

Den 14. maj i år fylder Danish Crown i Skærbæk 80 år. Museumsinspektør Inger Lauridsen, Tønder Museum, tegner et portræt af virksomheden og dens historie, som ikke har været uden bølgegang.

Baggrunden for oprettelsen af Skærbæk Slagteri

Danmarks første andelsslagteri blev oprettet i Horsens i 1887, og i de følgende år skete der en vis udbredelse af andelsslagterier, men ikke i et særlig voldsomt tempo. Først nogle år inde i det nye århundrede, fra 1909, begyndte andelsslagteritanken for alvor at fænge, idet der fra dette år blev oprettet 12 andelsslagterier i Danmark på bare fire år.

Sønderjylland var ikke med i denne bevægelse. Landsdelen var under preussisk styre, der havde meget andet at tænke på end oprettelse af slagterier i den fjerne provins. Der blev således ikke bygget et eneste slagteri i Sønderjylland, hverken privat eller på andelsbasis før efter 1920. Men så oprettedes de i hastig rækkefølge. Der blev på få år bygget fem andelsslagterier (i Aabenraa, Gråsten, Sønderborg, Rødding og Vojens) og fire privatslagterier (i Skærbæk, Bylderup Bov, Haderslev og Tønder). Dette viser, at behovet havde været til stede i landsdelen i lang tid.

I Skærbæk begyndte man allerede i slutningen af 1922 at undersøge mulighederne for at få etableret et slagteri i Vestsønderjylland. Man var dog fra begyndelsen besluttet på, at man ikke ønskede et andelsslagteri, men et privatslagteri på aktiebasis. På denne måde kunne man tegne aktier, hvad enten man boede i byen og havde et byerhverv, eller man var landmand. Initiativtagerne i Skærbæk

Foto af den mangeårige formand for Skærbæk og Omegns Eksportslagteris bestyrelse Peter Hjort fra Øster Gasse, der var formand for bestyrelsen fra 1923 til 1946. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

skelede desuden til private slagterier i kongeriget, bl.a. Varde, der var baseret på engelsk kapital, samlet i en gruppe, der hed Factory Holding Compagny. Fra Skærbæk søgte man råd og vejledning hos direktøren for Hillerød Slagteri, Christian Thorsen-Nørgaard, der som direktør for et dansk privat slagteri med engelsk kapital kunne hjælpe initiativtagerne i Skærbæk med at få realiseret planerne for et privat slagteri i byen.

Planerne begynder at tage form
Ved nytårstid 1922/23 var man i Skærbæk

Svineproducenternes Opmærksomhed

henledes paa, at vi indtil videre modtager Svin ved neden-
anførte Pladser efter forudgaaende Aftale med de respek-
tive Modtagere.

Østerby-Daler ved Joh. Lønborg	Onsdag
Jejsing, Møgeltonder & Tønder ved Nomanni & Chr. Megnathi	Mandag
Bredebro ved S. Hansen, Gesing	"
Løgumkloster ved Th. Marquardsen	"
Toftlund, Branderup & Agerskov ved John Boldt	"
Øster Øster og Vester Lindet ved M. Kjør	"
Gramby & Brændstrup ved Ch. Wermer	"
Rens ved Johannes Sørensen	Tirsdag
Visby & Højer ved P. Dall	"
Arnum, Spandet & Raadager ved Bennetsen	Onsdag
S. Hygum, Ribe, Rødding, Brændstrup ved Køb- mand Ipsen	"
Vedsted ved S. Hansen, Gesing	"

Paa Slagteriet modtages Svin hver Tirsdag og Torsdag
indtil Klokken 11 Formiddag efter forudgaaende Anmel-
delse til Kontoret, Telefon Nr. 25. Noteringen erholdes
hos Modtagerne og ved Henvendelse til Kontoret.

For direkte Levering paa Slagteriet betales i Kørsels-
godtgørelse 4 Øre pr. kg.

Svinene vejes efter Slagtingen af kgl. Vejer, og herfor
betales af Leverandørerne 15 Øre pr. Gris.

Skærbæk og Omegns Eksportslagteri.

*Annonce fra Vestslesvigsk Tidende fra den 16. maj
1924, to dage efter den første slagting på Skærbæk
Slagteri. Her ses det, fra hvilket område slagteriet
i Skærbæk håbede at få leveret til slagting.*

enige om, at der skulle bygges et slagteri
i byen, og at den nødvendige aktiekapi-
tal skulle være på 200.000 kr. Der blev
udbudt aktier til salg både i Skærbæk
og i landdistrikterne omkring byen.
Aktietegningen gik så godt, at der kun-
ne afholdes stiftende generalforsamling
i marts 1923. Generalforsamlingen re-
fereres i Vestslesvigsk Tidende 29. marts

1923. På generalforsamlingen blev det
vedtaget, at slagteriets navn skulle være
»Skærbæk og Omegns Eksportslagteri«.
Bestyrelsen skulle bestå af 15 medlemmer,
hvoraf de 14 skulle vælges i Skærbæk og
det omliggende opland, mens den 15. be-
styrelsespost skulle tilfalde det engelske
firma Burrows, der skulle overtage en
aktiepost på 100.000 kr. På tidspunktet
for generalforsamlingen var der i og om-
kring Skærbæk allerede tegnet aktier for
92.000 kr. Aktiebeløbene var på 100, 500
eller 1.000 kr. Amdsrådsmedlem Søren
Degn fra Skærbæk valgtes til slagteriets
første bestyrelsesformand. Han sad imid-
lertid kun til september samme år, hvor
han blev afløst af gårdejer Peter Hjort fra
Øster Gasse. Denne forblev formand for
slagteriets bestyrelse til sin død i 1946.

Opførelsen af Skærbæk og Omegns Eksportslagteri

Opførelsen af Skærbæk og Omegns
Eksportslagteri påbegyndtes den 16.
august 1923. Der blev ansat 25 mand
til byggeriet, der forventedes færdigt i
februar 1924. Slagteriet var projekteret
til at kunne slagte 250.000 svin årligt.
Slagtehallen skulle være 35 meter lang,
og ned gennem denne foregik alle faser
i slagtingen af svin. Først skulle svi-
nene stikkes, dernæst skoldes, svides,
skræbes, skæres op, renses for indvolde,
og synes for til sidst at blive anbragt i
en svalehal til den følgende dag. På an-
dendagen skulle de slagtede halve svin
oversprøjtes med saltlage og nedlægges i
store saltkar, der kunne rumme godt 500
flæskesider. Efter fem døgn forløb ville
flæskesiderne blive taget op af saltlagen,
hvorefter de ville blive drænet og slut-
telig pakket til eksport til England. Den
planlagte fremgangsmåde ved slagmin-
gerne ville være efter de mest moderne
principper. Det nye slagteri skulle for-
uden slagtehallen og de tilhørende lo-
kaler indeholde et tarmrenseri, et fedt-

Slakteriets facade fra 1924 til 1972. Foto: Skærbæk Museum.

smelteri, et pølsemageri, et røgeri og en destruktionsanstalt.

I midten af oktober var byggeriet så vidt fremskredet, at rejsegilde på komplekset blev bebudet ved en notits i *Vestslesvigs Tidende*, selv om arbejdet på bygningerne var blevet forsinket af mange regnvejrsgange. Rejsegildet fandt sted 20. oktober 1923 og blev dagen efter refereret grundigt i *Vestslesvigs Tidende*, der kaldte dagen »en lille milepæl i Skærbæks nyere historie« og omtalte slagteriet som »det første større industrielle anlæg« i Skærbæk.

I januar 1924 kunne *Vestslesvigs Tidende* meddele, at man havde fået udpeget den kommende direktør for Skærbæk og Omegns Eksportslagteri. Valget var faldet på direktør E. Claessen, der havde 24 års erfaring som direktør for Varde slagteri og tre års direktørtid ved Sønderborg Slagteri, og avisen fremhævede valget af direktør Claessen som rigtig og godt.

Byggeregnskabet for slagteriets opførelse viser, at den samlede byggesum beløb sig til 283.794 kr. Heraf udgjorde selve byggearbejderne 135.636 kr., mens maskiner og andet inventar kostede 98.300 kr. Det resterende beløb fordelte sig på udgifter til vejanlæg, vandforsyning, jernbanespor, jordarbejde, projektering, assurance og elinstallationer.

Slakteriets produktion begynder

Første slagtedag på Skærbæk og Omegns Eksportslagteri var 14. maj 1924, og den følgende dag havde *Vestslesvigs Tidende* en reportage om forløbet af denne betydningsfulde dag. Den første slagtning fandt sted ved 10-tiden om formiddagen, og den første gris blev leveret af gård ejer Martin Bjerrum fra Astrup, der var medlem af slagteriets forretningsudvalg. Martin Bjerrums gris omtales i avisen som »et meget smukt eksemplar«. I løbet af den første dag blev der slagtet 61 svin, og avisen kunne meddele, at der til den

næste slagtedag var anmeldt et par hundrede svin. Alt tydede således på, at man var godt i gang. I Vestslesvigs Tidende var der den 16. maj 1924 indrykket en ret stor annonce, der gennemgik, på hvilke dage de forskellige sogne kunne levere svin til slagteriet samt, hvorledes afhentningerne skulle foregå.

Produktionen de første 40 år

Som nævnt var slagteriet projekteret til en årlig kapacitet på 250.000 slagtede svin. Dette tal viste sig at være vanskeligt at opnå, hvilket tal for produktionen, opgjort i femårs perioder, tydeligt viser. I den første femårs periode var det årlige antal slagtede svin gennemsnitligt på 119.322, hvorefter det i næste femårs periode steg til 133.871 pr. år. Herefter faldt tallet atter til det laveste i femårsperioden 1944-48, hvor der i gennemsnit kun slagtedes 45.574 svin pr. år. Først efter 1968 oversteg det gennemsnitlige antal slagtede svin pr. år den i 1924 planlagte kapacitet, idet der disse år i gennemsnit slagtedes 256.993 svin pr. år.

Det betød, at antallet af slagteriarbejdere var meget svingende. F.eks. var der i 1924 ansat 33 mænd, mens der i 1945 kun var ansat 17 mænd og 3 kvinder. Til sammenligning kan det oplyses, at der i 2004 er ansat ca. 35 personer i selve slagteridelen samt håndværkere og administrativt personale.

De konstant svingende tilførsler var måske hovedårsagen til, at slagteriets hovedledelse, ifølge en avisartikel i dagbladet Vestkysten i forbindelse med slagteriets 25 års jubilæum i 1949, »i videst muligt omfang ønskede at forbigå jubilæumsdagen i ubemærkethed«.

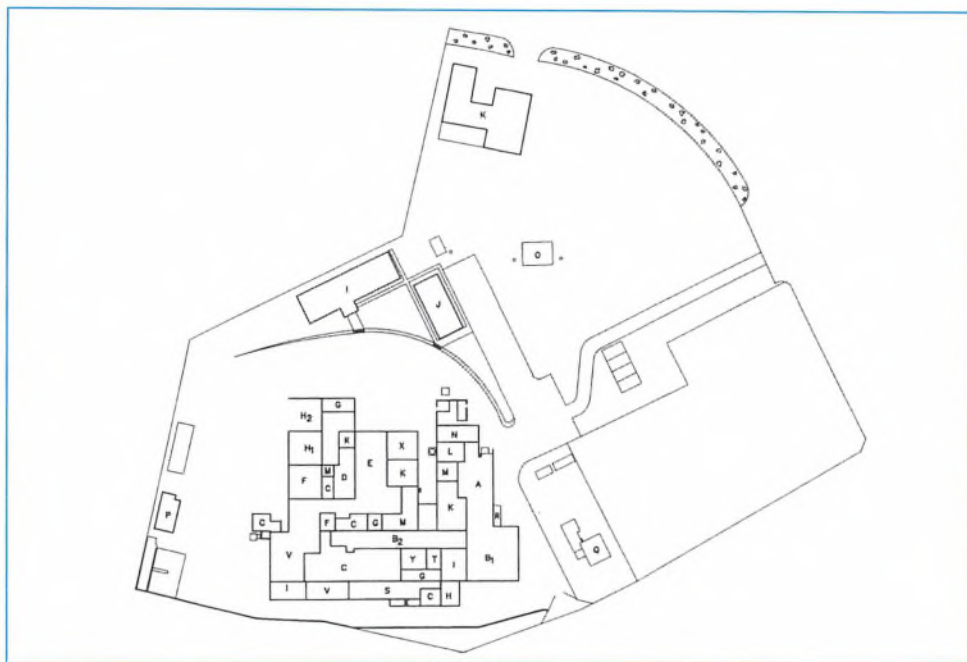
Slagteriets vanskeligheder skyldtes især svigtende tilførsler, hvilket bevirkede, at omkostningerne pr. slagtet svin blev for store. Den trængte økonomi betød, at slagteriet helt frem til de store forandringer i slutningen af 1960'erne ikke

fik foretaget de nødvendige nyinvesteringer, så hele produktionsapparatet på dette tidspunkt var totalt nedslidt.

Skærbæk og Omegns Eksportslagteris store vanskeligheder og redning

I 1960'erne begyndte andelsslagterierne i Syd- og Sønderjylland at fusionere. Først kom fusionen mellem slagterierne i Gråsten, Aabenraa og Sønderborg, som førte til oprettelsen af slagteriet i Blans. I 1968 ønskede Factory Holding Compagny at trække sig ud af deres engagement i danske slagterier, og man tilbød de nærmest liggende andelsslagterier at overtage Factory Holding Compagnys aktieposter. I 1968 var Svend Aage Hansen fra Ballum formand for Skærbæk og Omegns Eksportslagteris bestyrelse. Han var ikke blevet orienteret om Factory Holding Compagnys beslutning om at sælge deres aktier til højestbydende, hvilket han mente var en fejl. Det var nemlig således, at der fra 1923 havde været en passus i slagteriets vedtægter, at de lokale aktionærer (B-aktionærerne) skulle have første bud på overtagelse af slagteriet, dersom Factory Holding Compagny (A-aktionær) ønskede at sælge deres aktiepost. Denne passus havde Factory Holding Compagny fået fjernet fra deres danske slagteriets vedtægter i 1940, men ved en fejltagelse var dette ikke sket for Slagteriet i Skærbæks vedkommende. Det blev Skærbæk Slagteris redning, at den omtalte paragraf i vedtægterne stadig stod ved magt, og at formanden Svend Aage Hansen gik i spidsen for at redde slagteriet. Men der skulle skaffes store midler, og tiden var knap. Borgere i Skærbæk tegnede garantibeløb i banken, og på denne måde blev der stillet garantier for de første 250.000 kr. Dette beløb var dog langt fra tilstrækkeligt til at sikre slagteriet.

Redningen kom fra direktør Frode S. Jacobsen, der ejede dels Holstebro

Plan over hvilke bygninger, slagteriet i Skærbæk består af i dag. Planen figurerer på bagsiden af Danish Crown Skærbæks præsentationsfolder.

Svineslagteri, dels et eksportfirma i København, »Nordmeat«. Han stillede som en betingelse for at gå ind i en overtagelse af Skærbæk og Omegns Eksportslagteri, at hans navn ikke måtte nævnes, før aftalen med Factory Holding Compagny var i hus. Direktør Jacobsen overtog hele virksomheden, så man ikke fik brug for det garantibeløb, som man fra Skærbæks side havde givet tilsagn om. Ved nytårstid 1969 var Skærbæk Slagteris fremtid sikret foreløbig, men der skulle ske væsentlige nyorienteringer og forbedringer. Først og fremmest skulle en forøget tilførsel af svin sikres.

Skærbæk og Omegns Eksportslagteri under Jacobsen-koncernen

Den hidtidige direktør for slagteriet i Skærbæk, H. J. Jørgensen (1965-70), blev siddende under det nye ejerskab. Der

blev fra Jacobsen-koncernen krævet, at arbejdsstyrken var stabil, og at antallet af slagtede svin blev forøget. Det første mål var 100.000 slagtede svin på årsbasis. Dette mål blev nået i løbet af de første 1½ år, efter Jacobsen-koncernen havde overtaget slagteriet, og gennem 1970'erne blev produktionen øget med ca. 10.000 svin pr år, så den i 1980 var på 185.000 svin årligt.

I 1972 besluttede Jacobsen-koncernen at sammenlægge sine tre virksomheder: Nordmeat i København, Holstebro Svineslagteri og Skærbæk Slagteri. Ændringen betød, at den lokalt dominerede bestyrelse blev nedlagt, og formanden Svend Aage Hansen fik som den eneste fra Vestsønderjylland sæde i det samlede selskabs bestyrelse, hvor direktør F. S. Jacobsen var formand.

F. S. Jacobsen døde i 1978, og alle-

Soslagtning i 2004. Slagtehallen på Danish Crown Skærbæk. Foto: Tønder Museum.

rede to år senere valgte den nye direktør, F. S. Jacobsens nevø Jens Jacobsen, at sælge slagteriet til De sønderjyske Slagterier, en fusion af de tidligere slagterier i Sønderjylland samt Kolding og Esbjerg. Salget af Skærbæk Slagteri var en beslutning, som Jens Jacobsen havde taget uden at orientere bestyrelsesmedlem Svend Aage Hansen eller den daglige ledelse i Skærbæk.

Skærbæk Slagteri omdannes til Soslagteri
I 1981 meddelte Skærbæk Slagteris nye ejere, at slagteriet skulle ophøre med slagtning af svin og i stedet omdannes til et soslagteri med tilførsel af søer fra hele Syd- og Sønderjylland. De hidtidige leverancer af svin til Skærbæk på omkring 180.000 skulle fordeles til de øvrige slagterier i selskabet. Starten på den nye æra for Skærbæk Eksportslagteri som slagteri for søer fandt sted den 1. oktober 1981.

Omstillingen til soslagteri betød, at der skulle foretages væsentlige ændringer af slagtehallen, idet søer som bekendt er væsentligt større end slagtesvin. Foruden indretningen af en ny slagtehal blev der etableret en skærehal til udbening af kødet. Man satsede nemlig på ikke kun at levere halve slagtede søer, men også udbenede stykker til såvel hjemmemarkedet som til eksport. I løbet af 1980'erne skete der en rivende udvikling af Skærbæk Slagteri. Skærehallen måtte udvides, og snart var der flere beskæftigede på slagteriet end tidligere i dets historie. Man udviklede udskæringen af sokødet til en eksportartikel, der honorerede kravene i modtagerlande som Japan, USA, Tyskland, Frankrig og England. Også pøsemageriet forsatte med eksport af gode sønderjyske pølser.

De nye tider krævede samtidig store investeringer til nye anlæg og nye bygninger. I perioden 1980-94 blev der således investeret mellem 56 og 57 millioner kroner i Skærbæk Eksportslagteri.

I 1989 gik det så godt, at Skærbæk Eksportslagteri bestod et stort 16-siders annoncetillæg til dagbladet Vestkysten med titlen »Portræt af en Virksomhed«, der udkom sammen med avisen lørdag 11. november 1989.

Alt så således rosenrødt ud ved overgangen til det sidste årti af forrige århundrede. Imidlertid skulle der ske endnu en stor fusionering for Skærbæk Eksportslagteri i midten af 1990'erne.

Danish Crown overtager Skærbæk Eksportslagteri

I 1995 skete fusionen med Danish Crown og de syddanske slagterier, og Skærbæk Eksportslagteri kom til at indgå i den samlede Danish Crown koncern som en produktionsenhed under navnet Danish Crown, Skærbæk. Den væsentligste ændring ved denne fusion var, at pølse-mageriet, som virksomheden blot få år tidligere havde betragtet som en af sine succeser, måtte nedlægges, idet Danish Crown satsede på koncernens øvrige pølseproducerende slagterier, Aabenraa og Sdr. Borup ved Randers. Begge disse var større end Skærbæk Slagteris pølse-mageri og havde oven i købet ledig kapacitet.

I løbet af Danish Crowns første fem år som ejer af slagteriet i Skærbæk blev der investeret godt 30 millioner kr. i virksom-

heden. Antallet af slagtede søer og orner lå i den periode på ca. 3.500 om ugen, og i takt med, at markedet i Tyskland gerne aftog halve slagtede søer, blev udskærings - og udbeningskapaciteten i Skærbæk udnyttet gennem videreforarbejdning af forender og bryststykker af svin fra andre af koncernens slagterier. Stort set al udbening og opskæring sker til eksport.

Danish Crown, Skærbæk i dag

Som forberedelse til udformningen af nærværende artikel har undertegnede haft en samtale dels med Danish Crown, Skærbæks nuværende fabrikschef (som direktøren i dag kaldes), Torben Kock, der varetager ledelsen af afdelingerne i både Vojens og Skærbæk, dels med maskinmester Gunnar Landergreen, der har

Opskæringshallen på Danish Crown, Skærbæk i 2004. Foto: Tønder Museum.

været ansat som maskinmester på slagteriet i Skærbæk siden 1971, og således har fulgt slagteriet gennem de seneste 33 års omvæltninger.

Begge bekræfter, at Danish Crown, Skærbæk er inde i en positiv udvikling. Der slagtes 5.000 søer og orner om ugen. Antallet af medarbejdere er i dag på omkring 200. Alle medarbejdere i produktionen arbejder 40 timer pr. uge, således at de opsparer tre timer hver uge til ekstra frihed. Dette har til formål at hæve produktionen og dermed nedbringe de faste omkostninger. Otte daglige arbejdstimer passer bedre til slagtingernes forløb. Foruden slagtingen af søer og orner udskæres og udbenes fortsat forender af svin samtidig med, at man har udbeining af brystflæsk, der specialskæres og eksporteres til Japan. Fabrikschef Torben Kock fremhæver dog, at virksomheder i dag er underlagt langt snævrere marginaler end tidligere, idet der generelt er langt mindre avance pr. enhed end tidligere. Ændrede krav fra myndigheder kan f.eks. få virksomheden til at tippe. Derfor skal alt hele tiden køre uden svind og tab.

Den moderne slagteriarbejders dagligdag
Slagteriarbejde har altid været betragtet som et stærkt nedslidende arbejde. Dette søger man i dag at råde bod på ved forskellige tiltag. En slagteriarbejder skal have mindst 20% knivfrit arbejde hver dag. Det betyder, at alle medarbejdere i produktionen skifter mellem at pakke, kontrollere, afveje og skære kød ud. Desuden arbejder man med jobrotationer mellem forskellige arbejdsfunktioner inden for produktionen. Hvor man tidligere kunne genkende slagteriarbejdere på deres manglende fingerender, er arbejdsulykker af denne art i dag meget sjældne. Den ikke knivførende hånd bærer altid stålhandske, og den hånd, der fører kniven, bærer en kraftig stofhandske. I Skærbæk

arbejder man tæt sammen med bedrifts-sundhedstjenesten i Århus, der har møder med virksomheden hver måned. På disse møder tages problemer vedrørende medarbejdernes sikkerhed op, således at opståede problemer løses hurtigt.

Fremtiden for Danish Crown, Skærbæk

Danish Crown, Skærbæk, er en opdateret virksomhed med en høj grad af specialisering af den produktion, som man sætter på. Virksomheden er i dag USA-godkendt, hvilket betyder, at slagteriet kan levere halve søer til videreforarbejdning i f.eks. Tyskland, et krav som langt fra alle tyske slagterier kan honorere. Slagteriet har en god størrelse, og virksomheden ejer tilstrækkelig omkringliggende jord til, at virksomheden kan gøres større, så fremt det måtte komme på tale.

Ser man på de 80 år, som Skærbæk Slagteri fylder den 14. maj i år, kan man sige, at virksomheden har stået på randen af afgrunden flere gange, men ved mange kræfters hjælp er slagteriet i dag en virksomhed, der har samme adresse som i 1924, som har klaret skærene og er godt rustet til fremtiden. Man kan stadig sige det samme om fabrikskomplekset, som en journalist skrev i Vestslesvigs Tidende ved slagteriets rejsegilde i oktober 1923: »Den store bygning tager sig ualmindelig godt ud, som den ligger på skråningen bag banelinjen, og den vil, når den bliver helt færdig, komme til at syne godt i landskabet.«

Litteratur

Henrik Enderlein: »Skærbæk Slagteris historie«. Skærbæk 1999.

Vestslesvigs Tidende, 1. april 1923.

Vestslesvigs Tidende, 21. oktober 1923.

Vestslesvigs Tidende, 15. maj 1924 s. 5.

Vestkysten, 17. maj, 1949 s. 6.

16 siders annoncetillæg til dagbladet Vestkysten, lørdag den 11. november 1989, side 2.

Fabrikken på landet

Historien om Mads Clausen og Danfoss

Af KIM JACOBUS PAULSEN

Danfoss er ikke blot Sønderjyllands største industrieventyr i det tyvende århundrede, men er også blevet et symbol på Danmarks overgang fra et landbrugsland til et industrisamfund og på iværksætteridealet. Cand. phil. Kim Jacobus Paulsen fortæller her om iværksætteren Mads Clausen og fabrikken i landsbyen.

Forudsætningerne

Det skulle blive et af Danmarks helt store industrieventyr, men da Mads Clausen i 1933 begyndte en produktion af »automatiske og termostatiske ekspansionsventiler« på fødegården i landsbyen Elsmark på Nordals, var han den eneste ansatte på Dansk Køleautomatik- og Apparat-fabrik. Fra begyndelsen var alle venti-

ler påtrykt ordet Danfoss, men det blev først virksomhedens navn i 1946.

Mads Clausen havde betalt sine lærepenge som iværksætter, da han nedsatte sig som »industridrivende«, og han begyndte tidligt. Kun 17 år gammel søgte han i vinteren 1922-23 uden held patent på en »statisk regulator«, der kunne give en motor samme omdrejningstal under fuld belastning som ved tomgang. Regningen fra patentkontoret lød på 165 kr. svarende til 14 dages løn for en faglært arbejder.

I 1928 lykkedes det at få patent på en donkraft, hvor motoren og ikke personen skulle gøre arbejdet med at løfte bilen. Donkraften egnede sig fortræffeligt til biler med stive hjulaksler, men Clausen

Luftfoto af Danfoss, som virksomheden ser ud i dag. Foto: Danfoss A/S, Glenn Simonsen.

Mads Clausen (1905-1966). Foto: Udlånt af Danfoss Historisk Arkiv.

fik sit patent på et tidspunkt, hvor nye biler blev fremstillet med uafhængigt hjulophæng. Året efter fik han afvist et patent på en »friktionskobling for drejelige aksler«.

Ud over sin iværksættererfaring havde han også uddannelsen på plads. I 1927 blev han, 22 år gammel, uddannet maskiningeniør fra Odense Teknikum, og i årene efter fik han praktisk erfaring inden for sit fag. Den første ingeniøransættelse kom i foråret 1928, hvor han blev ansat på konstruktionsafdelingens tegnestue på Silkeborg Maskinfabrik. Her blev han til september 1929.

Efter en periode som arbejdsløs blev Clausen i marts 1931 ansat på Thomas B. Thriges Elmotorfabrik i Odense på elevatorafdelingens tegnestue. Det blev kun til få måneders ansættelse, for i slutnin-

gen af 1931 fik han plads hos Brødrene Gram i Vojens. Her stiftede han bekendtskab med kølemaskinindustrien, og det blev afgørende for hans nye forsøg som iværksætter.

Mads Clausen troede på en fremtid, hvor ethvert hjem havde et køleskab. Til disse køleskabe og andre køleanlæg skulle man blandt andet bruge ventiler, der blev fremstillet i USA. Efter børskrakket i Wall Street i oktober 1929 blev de imidlertid vanskeligere og vanskeligere at importere fra USA. Den økonomiske krise betød, at Danmark førte en restriktiv importpolitik for ikke at få et stort betalingsbalanceunderskud.

Det var i ly af denne økonomiske krise, den erfarne iværksætter og maskiningeniør begyndte at fremstille de ventiler, der tidligere blev importeret. Han havde erkendt, at patenter i første omgang ikke var vejen frem, og Danfossventilerne var kopier efter amerikanske forbilleder.

Fabrikken i landsbyen

Der er ingen tvivl om, at Mads Clausen troede på sine ventiler, selv om han ikke i sin vildeste fantasi kunne forestille sig, hvad Danfoss ville udvikle sig til.

Alligevel kom Danfoss til at ligge i landsbyen Elsmark i Havnbjerg sognekommune. Her fandtes i forvejen ingen industri, og mere end 60% af den lokale arbejdsstyrke arbejdede ved landbruget. Det betød, at al uddannet arbejdskraft skulle hentes udefra. Samtidig lå Elsmark geografisk afsides på det nordlige Als.

Økonomisk var placeringen i Elsmark den bedst mulige. Clausen tilbød Brødrene Gram partnerskab i ventilerne, men de troede ikke på dem. For at få økonomien til at hænge sammen måtte han i stedet begynde sin virksomhed på familiens gård. Her fik Clausen gratis kost og logi, men havde dog sin egen elmåler.

I lokalbefolkningen havde man ikke

den store tiltro til Mads Clausens nye ideer. De kaldte ham »Mads Patent« med en slet skjult hentydning til hans hidtidige forsøg som iværksætter. Oveni var han gået fra jorden, selv om han havde haft muligheden for at blive ved landbruget. Han var godt nok næstældste søn og skulle derfor ikke arve slægtsgården. Til gengæld var det aftalt, at han skulle overtage gården efter en moster og onkel, der havde mistet deres eneste søn i Første Verdenskrig. Landbrug interesserede dog ikke Mads Clausen, og han fik lov til at gå teknikkens vej.

Brødrene Grams og lokalbefolkningens manglende tiltro til Mads Clausen var ikke enestående. Kort tid efter krigen henvendte han sig til Sønderborg Kommune for at forhøre sig om mulighederne for at erhverve en industrigrund. Selv om Danfoss på det tidspunkt havde mere end 250 ansatte, troede kommunen ikke på ideen.

Fem år senere var der 581 medarbejdere på Danfoss, i 1960 var der 5.077 beskæftigede, og i 1970 var antallet vokset til 7.186. Da var muligheden for at placere virksomheden et andet sted end omkring Elsmark for længst passe.

Set i bakspejlet var lokalbefolkningens skepsis forkert, men der lå også et gran af held i Mads Clausens succes. Da han kopierede sin første ventil, valgte han den såkaldte Detroit-model som forbillede. Han kunne også have kopieret en model fra firmaet Fedder. Havde han valgt den, var Danfoss forblevet en drøm. Fedderventilen forsvandt få år efter ud af markedet.

Fra slægtsgård til industrikompleks

Mads Clausen slog sig ned på sit gamle drengeværelse, og herfra tog han sig af alt fra kundekontakt til produktudvikling. Selve produktionen af ventilerne foregik imidlertid hos Brødrene Müller

Den gamle fabrik i Elsmark ved gården. Det var her, at produktionen startede. Foto: Udlånt af Danfoss Historisk Arkiv.

Luftfoto af slægtsgården, der bl.a. funge-rede som administrationsbygning, og de første fabriksbygninger i Elsmark. Foto: Udlånt af Danfoss Historisk Arkiv.

i Vollerup ved Sønderborg. I 1934 blev der derudover påbegyndt en licensproduktion i Hamborg.

Den 1. januar 1935 ansatte Clausen en bogholder som sin første medarbejder. September samme år lod han opføre et bræddebeklædt værksted på seks gange ti meter i forældrenes køkkenhave. Brødrene Müller var forsigtige med at investere i værktøjer og maskiner, og nu begyndte Clausen selv at stå for en del af produktionen.

Det gik godt for Danfoss, og fra 1935 til 1940 kom der 38 nye produkter til sortimentet. Det var hovedsageligt ventiltyper, men også termostater, pressostater og tørrefiltre. I samme periode steg antallet af medarbejdere til 40, og der var hele tiden brug for mere plads. Hver gang der skulle udvides, blev der bygget nyt eller bygget til i køkkenhaven. Da den mulighed var udtømt, valgte Clausen at hæve værkstederne og bygge en etage under.

I 1942 var grænsen for at udvide det, der i dag kaldes den gamle fabrik, dog

endegyldigt nået. Da var det samlede areal på 1.400 m².

Efter krigen var det svært at få tilladelse til nybyggeri, og da der igen var brug for mere plads, valgte Mads Clausen i stedet at købe barakker fra Richthoflejren ved Esbjerg. Det var en lejr, der husede tyske flygtninge efter Anden Verdenskrig. Barakkerne blev opført 1947-48 og i 1950 og blev kaldt den nye fabrik. Den havde et samlet areal på 4.500 m². I 1950 blev al produktion overflyttet til den nye fabrik.

Pladsmangel var imidlertid et stadigt problem, og i 1950 blev det første spadestik taget til det første egentlige fabriksbyggeri. Det blev den første af en række flade fabriksbatter med savtakket shedtag, og byggeriet var tydeligt inspireret fra USA. Da den første hal på 10.000 m² blev taget i brug, blev den betegnet som en mønsterbygning, hvad angik indretningen. Under hallen var der eksempelvis et net af ingeniørgange og betonrør. På den måde kunne man fra enhver maskine

bore hul i gulvet ned til et rør og få fat i ledninger til elektricitet, trykluft, vand og damp. Det var fremsynet i 1952.

Udvidelserne fortsatte både omkring Elsmark og fra 1959 også omkring nabo-landsbyen Lunden.

I 1965 stod virksomhedens elleve etager høje administrationsbygning færdig. Den var tegnet af arkitekten Max Louw.

Når Danfoss oplevede en nærmest eksplosiv vækst fra 1950 til 1970, skyldtes det, at virksomheden fik flere ben at stå på. Ventilene fra 1933 blev snart suppleret med andre komponenter til køleanlæg og køleskabe. Allerede i 1930-erne begyndte virksomheden også at lave komponenter til oliiefyr. I 1940 blev ideen til en radiatortermostat født, men den blev først sendt på markedet i 1952. Det skulle vise sig at blive et af Danfoss' helt store guldæg. Fra 1950 begyndte virksomheden også at producere hydraulik, og i slutningen af 1960-erne begyndte man at producere elektronik og frekvensomformere.

Sidst i 1960-erne var grænserne for vækst på Nordals nået. Det medførte, at Danfoss gik væk fra et oprindeligt princip om, at al produktion skulle foregå her. Det princip havde man sådan set allerede fraveget i 1958, hvor man indviede en kompressorfabrik i Flensborg. Men nu var det alvor. Nye fabrikker blev spredt i landet, og flere og flere udenlandske afdelinger kom til. På det tidspunkt var det samlede produktionsareal på Nordals på ca. 150.000 m².

Mads Clausen begyndte sin produktion på fødegården i Elsmark, og her havde han sit kontor, indtil han rykkede ind i den nye administrationsbygning. Det første nye kontor var midlertidigt, men i 1965 tog han plads på 11. etage. Han fik dog ikke meget glæde af de nye omgivelser, men døde allerede året efter knap 61 år gammel.

I dag er slægtsgården hjemsted for

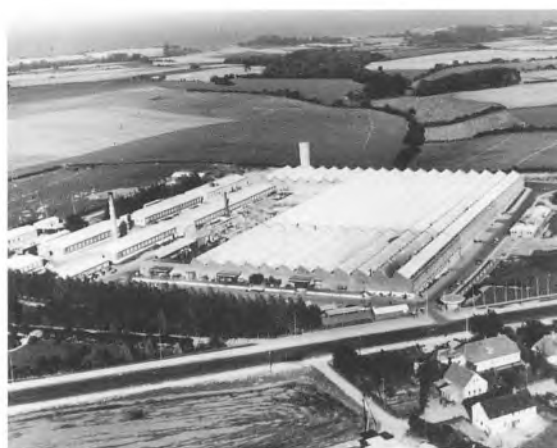
Danfoss Museet, og bygninger fra både den gamle og den nye fabrik er stadig i brug.

Virksomheden ligger på tidligere landbrugsjord i Elsmark og landsbyen Lunden. Bondesønnen blev ingeniør, og Als blev et industricenter.

I en historisk periode, hvor Danmark forvandlede sig fra landbrugs- til industrisamfund, fik Danfoss ikke kun lokal, men også regional og national betydning. Mekaniseringen af landbruget efter krigen betød, at der var brug for mindre arbejdskraft. Fra hele Sønderjylland rejste folk til Als og fik arbejde på Danfoss. Det stoppede ikke ved Kongeåen, og Danfoss udviklede sig også til en attraktiv arbejdsplads for højtuddannede.

I dag er Danfoss landets største industrivirksomhed. Som multinational koncern fylder den dog ikke meget hverken målt økonomisk eller i antallet af medarbejdere. Til gengæld er Danfoss verden over kendt for sin kvalitet, og virksomheden er markedsførende inden for de fleste af sine produkter.

Danfoss er et industrieventyr, men det sidste kapitel er langtfra skrevet endnu.

Den første deciderede fabrikshal med reception og administration lå stadigvæk på den gamle gård. Foto: Udlånt af Danfoss Historisk Arkiv.

Industrimuseum Slesvig

Af PETER DRAGSBO

For kort tid siden kunne Museet på Sønderborg Slot og Kulturstiftung Schleswig-Flensburg præsentere offentligheden for Industrimuseum Slesvig. Leder af Museet på Sønderborg Slot Peter Dragsbo fortæller her om det på flere måder grænseoverskridende projekt, om baggrunden, de aktuelle planer og fremtiden.

Et nyt grænseoverskridende museum - fra idé til virkelighed

Over hele landet er der nu kommet fokus på industrisamfundets historie og industrialismens kulturarv. I Sønderjylland begyndte det omkring 1990, hvor Selskabet for sønderjysk Industrihistorie blev stiftet, og hvor restaureringen af det sidste intakte ringovns-teglværk Cathrinesminde (grundlagt 1732, nuværende anlæg fra 1890'erne) ved Flensborg Fjord gik i gang. Siden 1996 har Cathrinesminde Teglværksmuseum været en del af Museet på Sønderborg Slot, der som led

i de sønderjyske museers specialefordeling har fået ansvaret for den sønderjyske industrihistorie. Teglintustrien ved Flensborg Fjord indbyder i sig selv til at tænke grænseoverskridende. Det var da også baggrunden for, at museumsinspektørerne Inge Adriansen og Kim Jacobus Paulsen, Museet på Sønderborg Slot, i 1997 fremkom med idéen om et »Industrimuseum Slesvig«, omfattende det nuværende Sønderjyllands Amt samt Sydslesvig (Landesteil Schleswig).

Baggrunden for at skabe et industrimuseum i det gamle hertugdømme Slesvig er først og fremmest, at området rummer en spændende industrihistorie - fra 1600-tallets Kobbermølle og 1700-tallets teglværker over 1800-tallets by- og landindustri til de industrielle »eventyr« efter Anden Verdenskrig: Brdr. Gram, Danfoss, Ecco Sko, Linak m.fl. Men bag tanken om et industrimuseum ligger også ønsket om at skabe større bevidsthed

Cathrinesminde Teglværksmuseum er som del af Museet på Sønderborg Slot ankerpunkt for Industrimuseum Slesvig på den danske side af grænsen. Samtidig er teglværket, som er grundlagt i 1732, med ringovn og andre bygninger fra slutningen af 1890'erne, Danmarks eneste bevarede gamle teglværk, komplet med arbejderboliger og lastebro. Foto: Thomas Raake 2003.

om Sønderjylland-Slesvigs industrielle historie - at den for en region i det moderne industrisamfund er lige så interessant og væsentlig som den traditionelt stærke nationalpolitiske historie eller landbrugs- og søfartshistorien. Meningen med »industrimuseet« var fra starten, at det ikke skulle være en stor central bygning eller institution, men et netværk af feltstationer, dvs. industrielle monumenter og miljøer, tekniske anlæg og kulturspor, museer og udstillinger. Disse feltstationer, som kan være i privat, forenings- eller offentligt eje, skal gennem »industrimuseet« bindes sammen gennem samarbejde, fælles PR, fælles logo og skiltning, fælles indsats m.h.t. bevaring, formidling og forskning osv. På den måde er »industrimuseet« inspireret af industrielle »økomuseer« ude i Europa som Ekomuseum Bergslagen i Sverige og Kulturpfad Ruhr i Tyskland. Der skal dog på begge sider af grænsen være overblikudstillinger, der kan fungere som introduktion til det decentrale museum; på dansk side ved Cathrinesminde Teglværksmuseum, på tysk side på et senere tidspunkt i Kobbermølle.

For et par år siden lykkedes det at sikre den første feltstation ved, at en kreds af frivillige sammen med Tønder Museum og Museet på Sønderborg Slot fik sikret det enestående lille uldspinderi i Skærbæk, som blev oprettet 1889 og er bevaret med maskiner fra 1890'erne. Rigtig gang i projektet kom der imidlertid først, da Museet på Sønderborg Slot i 2001 gik i samarbejde med Kulturstiftung Schleswig-Flensburg om udvikling af museumsidéen. Allererst bevilgede Region Sønderjylland-Schleswig, Udvalget for Kultur, Sprog og Ligestilling, 63.000 kr. i 2002 til udgivelsen af en tosproget og rigt illustreret 48-siders guide til »Industrimuseum Slesvig/Industriemuseum Schleswig«, som netop er udkommet. Næste fase var igangsæt-

Skærbæk Uldspinderi blev opført i 1889 og blev drevet af familien til 1985. Med hjælp fra Tønder Museum og Museet på Sønderborg Slot sikredes spinderiet i 2000 som arbejdende museum med en venneforening, der organiserer åbent hus, restaurering og drift. Foto: Thomas Raake 2003.

telse af forskningsprojekter om temaer, hvor vores viden er mangelfuld. Et af dem var arbejderboligerne i de sønderjyske byer fra perioden 1864-1920. Her bevilgede Kulturarvsstyrelsen 60.000 kr. til en undersøgelse, som gennemførtes i 2003, og som nu bl.a. bliver publiceret i årsskriftet for Cathrinesmindes Venner i foråret 2004.

Næste fase bliver færdiggørelsen af en statusrapport for de mange planlagte feltstationer, en beskrivelse af deres ejerforhold, økonomi, folkelige baggrund, bevaringstilstand, status i den offentlige planlægning, behov for økonomi til bygninger eller formidling osv. Dette arbejde blev i 2003 påbegyndt på den danske side, af museumsinspektør John Rendboe, Cathrinesminde Teglværksmuseum, og i sommeren 2004 fortsættes arbejdet på den tyske side. Disse rapporter skal danne grundlag for fælles indsats og fælles ansøgninger til udvikling af industrimuseet. Det konkrete samarbejde mellem de tyske og danske feltstationer blev startet ved udgivelsen af guiden på

Kobbermølle er Slesvigs ældste industrimiljø, grundlagt af Christian IV i 1602. Helheden med fabriksbygninger og arbejderboliger er typisk for merkantilismens «værker». Ejeren Bodo Daetz har gennem mange år sørget for restaurering og indretning af et spændende industrimuseum, Industrimuseum Kupfermühle e.V. Foto: Thomas Raake 2003.

Cathrinesminde Teglværksmuseum 25. februar i år. Udarbejdelsen af rapporter, starten på samarbejdet samt en professionel gennemfotografering af alle feltstationer er blevet finansieret ved en bevilling fra Kulturarvsstyrelsens udviklingsmidler på 150.000 kr.

Opgaven i de kommende to år bliver så at virkeliggøre flere dele af industrimuseet. Allerførst skal der i samarbejde med feltstationerne udvikles et fælles logo og en fælles skiltning, som på dansk side kan have premiere senest i foråret 2005. Dernæst skal de forskellige feltstationer videreudvikles efter behov

og mulighed. F.eks. er det netop lykkedes at skaffe midler fra Sønderjyllands Amt og Schaumanns Familiefond til opbygning af feltstationen på Schaumanns klædefabrik i Haderslev i form af en udstilling (i tilknytning til Slesvigske Vognmuseum, der er indrettet i dele af bygningerne) med bl.a. en række bevarede maskiner og redskaber samt en mindre publikation. Endvidere skal der opbygges en fælles hjemmeside og udgives et egentligt bogværk om regionens industrielle historie og de enkelte feltstationers historie. Endelig skal den nye permanente industrihistoriske udstilling på Cathrinesminde Teglværksmuseum opbygges i én af de eksisterende tørrelader - gerne med åbning i det planlagte »Industriens År« 2007. Til en del af disse næste faser har Industrimuseum Slesvig bl.a. fået støtte fra Kulturministeriets »provinspulje«. Det er i det kommende år tanken dels at søge medfinansiering fra interreg-midlerne i EU, dels at engagere det private erhvervsliv, der i forvejen er interesseret i, at Sønderjylland-Schleswig bliver bredere kendt - også som industrielt miljø.

Hvad kan man så se i Industrimuseum Slesvig?

Kravet til en feltstation i industrimuseet er, at der skal være noget at se - i form af et museum eller en udstilling, et arbejdende miljø med mulighed for adgang eller kulturspor og monumenter ude i landskabet, i by og på land. Inden for denne ramme har der været mange muligheder - og valget er faldet på 48 feltstationer. Nogle af dem er historiske industrimiljøer med allerede etablerede museer/udstillinger, som f.eks. jernstøberiet Carlshütte ved Rendsburg (med jernstøberimuseum), Kobbermølle ved Flensborg (grundlagt af Christian IV. 1602, i dag privat museum og restaurerede arbejderboliger), Cathrinesminde Teglværksmuseum og

Danfoss (hvor der ud over virksomhedsmuseet nu også opbygges teknoramaet »Danfoss Universe«). Nogle af dem er miljøer, hvor et museumsinitiativ er på vej; ud over ovennævnte Schumanns klædefabrik bl.a. Brdr. Grams fabrikker i Vojens (grundlagt 1901) og Agent Bruhns bevarede skibsværftsmiljø på Kalvø ved Aabenraa (1847-1868). Andre feltstationer er bevarede miljøer, der på visse tidspunkter fremvises som arbejdende værksteder - som f.eks. møllen »Amanda« med det over 100 år gamle savværk i Kappeln ved Slien (1888ff.), andelsmejeriet i Ostenfeld ved Husum, uldspinderiet i Skærbæk og vandelkraftværket Christiansdal ved Haderslev (oprettet 1911, men industri på stedet siden slutningen 1700-tallet). En anden type feltstationer er de historisk og arkitektonisk interessante industrier, som foreløbig kun kan ses udefra - som Eidermühle i Friedrichstadt, skibsværftet i Flensborg (grundlagt 1872, nye værft 1899), glødelampefabrikken i Aabenraa (oprettet 1931 i et tidligere garveri fra 1865ff) eller bryggeriet Fuglsang i Haderslev (grundlagt 1865) - og nogle steder ser man kun rester af industrier, f.eks. en bevaret hovedbygning. Men industrihistorie er ikke bare fabrikker og værksteder - det er lige så meget de anlæg, som er resultatet af en ny tids teknologiske muligheder. Af disse har vi bl.a. valgt de enestående kanal anlæg ved grænsen til Holsten: Den gamle Eiderkanal fra 1784 med de bevarede sluser og pakhuse og »Kielerkanalen« fra 1895. Dertil kommer markante brobyggerier som højbroen ved Rendsburg (1913), jernbanebroerne ved Lindaunis (1881/1926) og Friedrichstadt (1888) samt Kong Christian X's Bro i Sønderborg (1930). Og endelig f.eks. tørdokken i Husum og sluserne langs Vadehavet.

Endelig har vi valgt at udpege nogle byvandring som feltstationer. En af de mest omfattende går gennem den gam-

I Friedrichstadt ligger en lang række små arbejderhuse, opført som »hollandske« gavlhuse 1904-06 af Arbeiter-Bauverein. Husene var forbeholdt for de arbejderboliger, Aabenraa by i 1904 opførte i Lavgade. Foto: Thomas Raake 2003.

le industriforstad Neustadt i Flensborg, hvor man under turen passerer en lang række gamle industrier og eksempler på arbejderboliger, fra skibsværftsarbejdernes byggeförening fra 1870'erne til de kommunale arbejderboligbyggerier fra 1920'erne og -30'erne. Også i Aabenraa og Haderslev er der byvandring, som går forbi både gamle industrier og eksempler på privat, byggeföreningstiftet og kommunalt arbejderboligbyggeri fra tiden 1890-1914 (f.eks. Lavgade i Aabenraa og Lindedal i Haderslev).

Et decentralt industrimuseum vil i sigens natur være i stadig udvikling. Vi kan ikke garantere, at alle seværdighederne er bevaret om 10 år - og til gengæld vil der komme nye til, enten i form af nyopdagede industriminder eller nye virksomheder, der ligesom Danfoss ønsker at fortælle deres historie og/eller skildre deres nutid. Men i hvert fald er »Industrimuseum Slesvig« en indlysende idé, der nu er kommet godt i vej, dels gennem et fint samarbejde med vore tyske kolleger, dels ved positiv støtte fra mange sider.

Sønderjysk landbrugshistorie

Per Ethelberg, Nis Hardt, Bjørn Poulsen og Anne Birgitte Sørensen: »Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, vikingetid & middelalder«. Udgivet af Haderslev Museum og Historisk Samfund for Sønderjylland. Haderslev 2003. 844 sider, ill. Pris: 448 kr. Medlemspris: 298 kr.

Med værket Det Sønderjyske Landbrugs Historie i to bind har hertugdømmet Slesvig fået sin egen landbrugshistorie dækkende en 5500 år lang periode fra landbrugets spæde start i stenalderen til senmiddelalderens højtudviklede landbrugssamfund. I 2000 udkom det første bind omhandlende stenalder og bronzealder, og i 2003 kom efterfølgeren, som skal omtales her. Med udgangspunkt i arkæologiske udgravninger, naturvidenskabelige undersøgelser og skriftlige kilder redegøres spændende for landbrugets og landbrugssamfundets udvikling igennem jernalder, vikingetid og middelalder.

Bogen, som er udgivet af Haderslev Museum og Historisk Samfund for Sønderjylland og redigeret af Lennart S. Madsen og Orla Madsen, er på 844(!) velskrevne sider og omfattende udstyret med gode farveillustrationer, heriblandt instruktive kort og rekonstruktions-tegninger. Bagerst er et register til både dette og foregående bind.

Det indledende kapitel af Nis Hardt omhandler jernalderens og vikingetidens landbrug. Central og væsentlig er fremlæggelsen af agrenes og dyrkningsmetodernes udvikling. Tidligere har man betragtet muldfjældsplow, rug og vangebrug som en mere eller mindre samlet pakkeløsning konstituerende en overgang til og karakteriserende (dele af) det middelalderlige landbrug. Imidlertid er der igen de senere år gjort flere interessante fund i Sønderjylland af både muldfjældsplow og rug som afgrøde så tidligt som yngre romersk jernalder, hvilket dels giver interessante nuancer i forståelsen af landbrugets udvikling, dels markerer Sønderjylland som et særligt innovationsområde med tæt kontakt til landbrugsområderne syd herfor.

Herefter følger en gennemgang af gårdens og landsbyens udvikling i jernalder og vikingetid af Per Ethelberg. Den forskelligartede indsamlingspolitik nord og syd for den nuværende grænse har givet store forskelle i kildematerialets repræsentativitet. Udgangspunktet for fremstillingen er derfor Nordslesvig, hvor der gennem et stort antal nødudgravninger er opnået et indgående kendskab til bebyggelsen og samfundsstrukturen i store dele af jernalderen, mens Sydslesvig er repræsenteret ved et langt mindre antal udgravninger, som i videst muligt omfang inddrages. Kapitlets samlede fremstilling og grundige gennemgang af det særdeles omfattende udgravningsmateriale (og for den alment interesserede læser stedvis også svært tilgængelige stof) er undervejs støttet af illustrative oversigter, overskuelige og opsummerende afsnit samt interessante eksempler om samfundsstrukturer, regioner og rigsdannelse.

Dette følges af et kapitel om middelalderens landbrug. Hovedparten er skrevet af Bjørn Poulsen med et primært udgangspunkt i det rige, skriftlige kildemateriale fra regionen. I kapitlet redegøres spændende for middelalderens landbrugssamfund i fremgang og krise, herunder blandt andet ændringer i landbefolkningens sociale sammensætning, regionale specialiseringer og nye markeder for landbrugsproduktionen. De arkæologiske udgravninger af middelalderens huse, gårde og bebyggelser er fremlagt af Anne Birgitte Sørensen. I forhold til de mange og store udgravninger af jernalderens bebyggelse er der tilsvarende registreret forbavsende lidt fra middelalderen. Dog skal fremhæves de dugfriske, foreløbige og meget spændende resultater fra landets endnu eneste totaludgravede middelalderlandsby, Østergård.

Ganske særegent for området i dansk sammenhæng er bebyggelsen i vadehavsområdet, hvor man allerede fra ældre romersk jernalder udnyttede marskens rige græsningsressourcer i hårfin balance med skiftende vandstand og stormfloder. Gennem arkæologiske udgravninger og skriftlige kilder redegør de forskel-

lige forfattere interessant for en skiftende land-
namsstrategi med polde, værfter og inddignin-
ger gennem perioden samt regionens ganske
særlige landbrug og socialstruktur.

I så omfattende et arbejde må der træffes
valg, og de kan naturligvis ikke dække alle
ønsker. Det er dog ærgerligt, at det meget gene-
relle og derfor heller ikke særligt anvendelige
noteapparat til jernalderens og vikingetidens
landbrug har passeret redaktionen. Det er
desuden en skam, at man i en så velillustreret
bog ikke har fundet plads til mere detaljerede,
topografiske kort, som gør det muligt at navi-
gere i de mange landskabs- og stednavnebe-
tegnelser. Endelig kunne man efter 700 infor-
mationsmættede sider have givet læseren en
hjælpende hånd i et afsluttende afsnit, hvor de
lange linier i landbrugs-, samfunds- og social-
udvikling blev trukket op. Her kunne man også
have understreget forskelle og ligheder i for-
hold til Kongeriget, for det er ikke altid klart,
om der i bidragene er tale om generelle forhold
belyst med eksempler fra regionen eller om
karakteristiske træk for regionen specielt.

Omtalte punkter skal dog ikke på nogen
måde skjule, at det har været en stor fornø-
jelse at læse bogen fra ende til anden. Der skal
gives ros til hele holdet bag Det Sønderjyske
Landbrugs Historie, som på spændende og
indlevende vis har formidlet flere års central
forskning i dette særlige områdes landbrugs-
historie i en form, som både henvender sig til
den alment interesserede læser og fagfolk. Den
vil uden tvivl blive et uomgængeligt reference-
værk i det fremtidige arbejde med kultur- og
landbrugshistorie. Der er al mulig grund til at
ønske Sønderjylland - og Danmark - tillykke
med denne flotte og vægtige bog.

Mette Svart Kristiansen

Rømø

Kelm, Bert: »Rømø - et vesterhavspræget samfund.
Bind III. Ejendomme i Kongsmark ejerlav«. Skrifter
udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland
nr. 87. Aabenraa 2002. 355 sider, ill. Pris: 268 kr.
Medlemspris: 198 kr.

Rømøhistorikeren Bert Kelm har i samarbejde
med Historisk Samfund for Sønderjylland
udgivet det tredje af i alt fem bind om Rømø
historie, hvor hovedvægten er lagt på beskri-
velsen af bygnings- og ejerforhold.

Bind III gennemgår ejendommene nr. 46-

93 for Tvismark og Kongsmark - Rømø mid-
terste del. Bert Kelm har gennemgået et utal
af forskellige kildetyper og ikke mindst gene-
nem samtaler med ejerne prøvet at beskrive de
enkelte ejendomme og beboerne. Beskrivelsen
af enkelte ejendomme kan føres tilbage til 1524,
og for de eksisterende er ejerforholdene ført
op til 2001.

Person- og slægtsoplysningerne følger ejen-
dommene og er kronologisk opbygget; særligt
perioden fra begyndelsen af 1700-tallet og frem
til Første Verdenskrigs udbrud er meget detal-
jeret, og her findes righoldige oplysninger om
slægtskab, erhverv og ikke mindst om Rømø
betydning for skibsfarten.

Historisk interesserede i skibsfarten og ikke
mindst slægtsforskere har i denne, som i de
øvrigte bind, en rig kilde at hente oplysninger
fra. Opbygningen af bogen, brugen af kortma-
teriale og ikke mindst det fyldige billedmate-
riale gør, at det er en let opgave at dykke ned
i øens historie. Bert Kelm har udført et stort og
prisværdigt arbejde med sine bøger.

Bent Vedsted Rønne

Middelalderlige altertavler

Sissel F. Plathe og Jens Bruun (red.): »Middelalderlige
altertavler i Haderslev Stift«. Poul Kristensens
Forlag 2003. 216 sider. Pris: 340 kr.

Museumsinspektør Sissel Plathe, National-
museet, og sognepræsten i Løjt, Jens Bruun, har
i de senere år dyrket en lidenskab: Altertavler
eller primært alterskabe med udskårne, staf-
ferede og bemalede figurer fra 1400-tallet.
Dem findes der særligt mange af i Haderslev
Stift, som i dag dækker dele af middelalde-
rens Slesvig, Ribe, Århus, Viborg og Odense
stifter.

Nu foreligger en vægtig publikation, der ud
over en grundig registrant rummer perspekti-
vering af stoffet i form af en række artikler af
fremtrædende specialister inden for området.
Bogen lever til fulde op til forlagets sædvan-
lige høje standard med smuk indbinding og
mange illustrationer. Dog er det fotografiske
materiale af en noget uensartet kvalitet. Men
som anført med et citat af den antikke, græske
taler Demosthenes i registrantens indledning:
»Ufejlbarlighed er gudernes sag«!

Indholdsmæssigt er bogens største dyd, at
artiklerne med deres indplacering af altertav-
lerne i deres kirke-, kunst- og kulturhistori- ▶

Det sker – på sønderjyske museer

Museet på Sønderborg Slot og Dybbøl

I efteråret 2003 besluttede Fonden Dybbøl Banke, som er stiftet med henblik på at drive det i 1992 åbnede »Historiecenter Dybbøl Banke«, at overlade driften af centeret til Museet på Sønderborg Slot fra 1. januar 2004. Dette er nu sket, og den hidtidige aktivitetsleder cand.mag. Bjørn Østergaard er konstitueret som ny centerleder. Den hidtidige centerleder, Hans Ole Hansen, hvis kontrakt med fonden udløb i december 2003, er dog fortsat tilknyttet centret. Han skal for fondsmidler udarbejde projekt til det fortsatte arbejde på den genbyggede danske skanse ved centeret med tilhørende barakker, blokhus og krudtmagasiner mv. Dette »militære frilandsmuseum«, som skal øge forståelsen for de bevarede anlægsrester i landskabet, forventes færdiggjort for fondsmidler i løbet af 2-3 år. Samtidig satses der stærkt på, at centeret beholder sin status af »videnpædagogisk center« med støtte fra Undervisningsministeriet ved ansættelse af en pædagogisk medarbejder og igangsættelse af en række nye aktiviteter for publikum og skoler.

Samtidig har bestyrelsen for den selv-ejende institution Dybbøl Mølle i en rapport anbefalet, at driften af møllen, hvor Museet på Sønderborg Slot siden 1994 har haft faste udstillinger, overgår til museet fra 1. januar 2005. Gennem disse beslutninger vil der blive skabt en høj grad af helhed i »Dybbølfortællingen«,

forankret i regionens historiske museum, dets viden og samlinger. En af de første virkninger for publikum bliver, at der fra 18. april i år indføres et fælles rabatkort til Sønderborg Slot, Historiecentret, Dybbøl Mølle og Cathrinesminde Teglværksmuseum, hvor man ved entréen til et af stederne kan få fem kr. rabat de andre tre steder. I de kommende år skal der skabes et nyt designkoncept for centret, foretages revision af udstillingerne med inddragelse af originale genstande og skabes bedre forbindelse fra center til mølle. Desuden skal »startfilmen« og det tilhørende rum helt nyskabes; i mellemtiden har museet bl.a. erhvervet rettighederne til at vise en helt ny tyskproduceret film om 1864 som led i »Bismarcks vej til magten«.

Til »Dybbølfortællingen« søjler hører, ud over slot, center og mølle, i høj grad også landskabet. Landskabsformidlingen, som nu varetages ved en 3-årig naturvejlederordning, skal søges videreført, bl.a. i øget samarbejde med Gråsten statsskovdistrikt. Samtidig arbejdes der med idéen om at gøre Dybbøllandskabet til Danmarks første historisk begrundede nationalpark.

Peter Dragsbo

3. apr. - 15. aug.: **Haderslev Museum**
Kunst i ler. Kunstnerkeramik fra Ehlers Lertøjssamling.
- Ehlers Samlingen, Slotsgade 20, Haderslev**
Åbent alle dage 13.00 - 17.00, undtagen mandag.
- Haderslev Museums Vognsamling**
Åbent alle dage 13.00 - 16.00, undtagen mandag.
- Aabenraa Museum**
Åbent alle dage 13.00 - 16.00, undtagen mandag.
6. mar. - 23. maj: **Kunstmuseet Brundlund Slot**
Ny præsentation af kunstmuseets samling.
10. mar. - 12. apr.: Børnenes udstilling.
23. jan. - 18. apr.: **Museet på Sønderborg Slot**
Skærbæk Tæpper.
8. apr. - 15. maj: Winsor Kluglein. Kunstudstilling arrangeret af Sønderborg Kunstforening.
27. mar. - 25. apr.: **Cathrinesminde Teglværksmuseum**
Broagerlands Kunstforenings årlige udstilling. Kunstnerne er Johannes Caspersen og Martin Kvist.
Åbent alle dage 10.00 - 16.00, undtagen mandag.
- Indtil 25. apr.: **Tønder Museum**
Memento Mori - Husk at du skal dø. Fællesudstilling Tønder Museum/Sønderjyllands Kustmuseum.
- Indtil 25. apr.: **Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder**
Memento Mori - Husk at du skal dø. Fællesudstilling Tønder Museum/Sønderjyllands Kunstmuseum.
13. mar. - 22. maj: »Totem/Fragment«. Udstilling af skulpturer og tegninger af den finske billedhugger Kain Tapper.
1. apr. - 31. dec.: **Drøhses Hus**
Centraleuropæiske båndkniplinger, fortrinsvis fra Ungarn. Kniplingsfestival 2004. Danske båndkniplinger fra sønderjyske museer. Kniplinger fra det finske kniplingscentrum omkring Rauma. Udstilling med Tønderkniplinger udført af Astrid E. Hansen, Køge.
8. apr. - 29. aug.: **Højer Mølle- og Marskmuseum**
Martin Hansen Linnet. Kniplingshandler i Ballum i anden halvdel af 1800-tallet.

► ske sammenhæng medfører, at publikationen i vidt omfang bliver det længe savnede værk om den rige kirkeskat, de senmiddelalderlige altertavler udgør. Med udgangspunkt i materialet fra Haderslev Stift orienteres læseren på bedste vis om forskellige typer af altertavler (Elisabeth Kofod-Hansen), deres liturgiske og andagtsmæssige brug (Søren Kaspersen), værkstederne og grafiske forlæg bag altertavlerne og deres billeder, de centrale Passions- og Madonna-motiver (Sissel Plathe og Jens Bruun) og endelig tavlernes rige helgenverden (Hans Jørgen Frederiksen). Artiklerne er indholdsrigt og velskrevne - især Søren Kaspersens bør fremhæves, mens motivgennemgangen måske er lidt for leksikal.

Indledningsvis bliver altertavlerne belyst i forhold til deres funktion og bestillere ved Lars Bisgaard. Til en start fremkommer han med den noget tvivlsomme oplysning, at ordet »middelalder« (aetas media) for første gang på dansk og også på europæisk grund - ganske vist modificeret med et »vistnok« - skulle være anvendt af præsten og den kgl. historiograf Jon Jakobsen Venusius fra Hven i 1604. Med respekt for den gode præst og dansk åndshistorie skal vi lidt tættere på renessancens kilder for at finde ophavsmanden til den nedladende betegnelse. Historiemodellen med en stor fortid, antikken, en løfterig genfødselse heraf, renessancen, og en parentetisk tid derimellem - middelalderen - blev første gang brugt af humanisten, den pavelige sekretær og florentinske kansler, Leonardo Bruni i hans værk *Historia Florentini Populi*, *Det florentinske folks Historie*, fra 1415-44.

Det fornemme og informative bogværk om altertavlerne i Haderslev Stift er atter engang en bekræftelse på, at den sejlivede model ikke holder stik.

Birgit Jenovold

Danske sydslesvigere som tyske soldater i Danmark under besættelsen

Birgitte Herreborg Thomsen: »Danske sydslesvigske soldater i Danmark 1940-45«. Udgivet af Studiefælleskabet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. 236 sider, ill. Pris: 168 kr.

For en meget lille del af de tyske soldater, der deltog i besættelsen af Danmark 1940-45, gjaldt det særlige, at de som danske sydslesvigere til-

hørte det danske folk og derfor måtte optræde som fjender i eget land, hvilket naturligvis stiledede dem over for et alvorligt dilemma. Det er denne gruppe, Birgitte H. Thomsen behandler i sin bog, der i første række er en gengivelse af samtidige og i nogle tilfælde senere kilder (breve, dagbøger og erindringer).

Man får et tydeligt indtryk af forskellen på den disciplinerede hær, der rykkede over grænsen den 9. april 1940, og de grupper af soldater, der sultne, snavsede og desillusionerede traskede hjem til Tyskland i maj 1945. Bogen giver ligeledes et glimrende billede af soldaternes dagligliv, hvor de tilsyneladende små ting som forplejning og fritid spiller en dominerende rolle - netop fordi de for soldaterne ikke var småting, men ofte det væsentlige, det man så frem til i tjenesten.

For et par stykker, der blev forlovet med danske piger, var det et alvorligt problem, at hun blev opfattet som »tyskertøs« af omgivelserne, der jo ikke vidste, at der var tale om en ung dansker, som ufrivilligt havde måttet trække i tysk uniform. De fleste er antinazistisk indstillet, mens en enkelt hylder førerens klogskab og mener, at danskerne trænger til en fast hånd.

Mange af dem gjorde som dansktalende tjeneste som tolke, men det er bemærkelsesværdigt, at ikke én af dem omtaler ubehagelige oplevelser i forbindelse med f. eks. forhør af danske frihedskæmpere eller lignende. Sådanne episoder må have forekommet. Men de nævnes ikke. De forties, sikkert både af hensyn til den tyske censur og til familien derhjemme, som ikke skulle belastes med den slags. Men det kan undre, at ingen nævner det i erindringer, nedskrevet mange år efter krigen.

Der er ikke tale om nogen egentlig afhandling, men - som forfatteren selv siger det - om fremlæggelse af et udvalg af det kildemateriale, som er afleveret til Dansk Centralbiblioteks arkiv. Som sådan er bogen særdeles værdifuld. Der må ligge meget mere (først og fremmest breve) i privateje. Nu er der taget hul på emnet, og vi kan forhåbentlig senere vente en mere udbygget og sammenfattet fremstilling.

H. E. Sørensen.

GRÆNSEFORENINGEN

For 100 kr. om året kan du blive medlem af Grænseforeningen. Så modtager du seks gange om året bladet GRÆNSEN samt Grænseforeningens smukke Årbog. Ring eller skriv efter Grænseforenin-

gens brochure: Postboks 9074, Grænseforeningen, Peder Skrams Gade 5, 1022 Kbh. K. Telefon: 33 11 30 63.

Du er også velkommen til at kontakte din lokale formand:

Tønder Amt

Svend Kristiansen
Østerbyvej 32
6280 Højer
tlf. 74 78 32 15

Haderslev Vesteramt

Sigrid Andersen
Rangstrupvej 20
6534 Agerskov
tlf. 74 83 31 56

Haderslev Østeramt

Lisbet Skau
Hasselvej 4
Hammelev
6500 Vojens
tlf. 74 50 79 22

Sønderborg Amt

Marie Hess
Frydenlundvej 5
6430 Nordborg
tlf. 74 45 62 65

Aabenraa Amt

Ove Nissen
Dalsmark 3
6300 Gråsten
tlf. 74 65 07 45

Solofabrikken i Sønderborg

Bagsiden
om
forsiden

Fabrikken blev grundlagt på havnefronten af købmand Peter Knarhøj som fabrik for »kunstsmør«. I modsætning til andre tidlige industrivirksomheder blev den på sin oprindelige lokalisering indtil nedlæggelsen i 1999. Men det var ikke let at skaffe plads til den voksende produktion, så fabrikken voksede mod øst op mod Perlegade samt rådhuset og mod syd ind i Søndergade. Ved nedlæggelsen var grundarealet i alt 12.000 m². Virksomheden var i privateje indtil 1919-20, hvor den blev solgt til en udenlandsk koncern. Hovedproduktet var margarine, og produktionskapaciteten var fra 1970'erne så stor, at den kunne dække hele landets behov. Der er dog ikke fremstillet mere end ca. 80 % af det samlede danske forbrug.

Bygningsmassen var et konglomerat af nyere og ældre bygninger. Den mest markante bygning på Sologrunden var en stor rødstenshal med bue, der blev opført i 1929-30 direkte på havnefronten. Den var et markant udtryk for funktionalismen og indgik i et fint arkitektonisk samspil med den nærliggende Kong Christian X's Bro over Alssund, der også blev anlagt i 1930. Solofabrikken blev et værdsat element i byens fysiske profil og indgik f.eks. i kommunens brevpapir. Med den faste broforbindelse kom der jernbanespor fra banegården på Sundevedsiden til Als, og der blev anlagt et sidespor helt frem til den store fabriksal.

Fra 1920'erne var Solo en af byens vigtigste industrivirksomheder. I midten af 1970'erne var her ansat 207 personer, og ved nedlæggelsen var der omkring 90. Da var hele produktionen blevet edb-styret.

Virksomheden havde et godt omdømme som arbejdsplads og var selvforsynende med arbejdskraft. Mange medarbejdere boede tæt på arbejdspladsen og identificerede sig i høj grad med den. Kvarteret nær fabrikken var fra 1950'erne præget af produktionen. Lugtgener, tung lastbiltrafik og rangering med togstammer satte sit præg på området. Trods de voksende miljøkrav fik fabrikken en række miljødispensationer, men måtte i 1995 investere i et stort rensningsanlæg. En nedlæggelse af fabrikken blev jævnligt varslet fra Unilever, hvis miljøkravene skulle blive for omfattende.

Museet på Sønderborg Slot gennemførte en undersøgelse i 1997, hvor produktionen blev fotodokumenteret og en række ansatte interviewet. Den kulturhistoriske dokumentation var således klar, da Unilever valgte at flytte produktionen væk fra Sønderborg. Beskæftigelsesmæssigt var fraflytningen et betydeligt tab, men ud fra et miljømæssigt og byplanmæssigt perspektiv gav fabrikens centrale placering fremragende muligheder for at forbedre forholdene i den nedre bydel markant og realisere en længe ønsket sammenbinding af Rådhusstrøget og havnefronten ved indpasning af et stræde med trappeforløb.

Debatten om den fremtidige anvendelse af Sologrunden blev langt mere intens og engagerede flere borgere end debatten om de store arealer i Københavns havn. Det fik dog ikke nogen betydning for byrådets beslutning om at godkende, at Sologrunden blev ryddet og anvendt til almennyttige boliger.

Inge Adriansen